# سانيھ جي درستيءَ تان

چيتن ماڙيوالا

# سانپرِ جي درسنيءَ ڏان

ليکڪ


**چيتنرام ليکراج ماڙيوالا،**

اتهاس اڌيا پڪ،

جئہ هند ڪاليج، بمبئي - ١

آر ییم

آمین؏

کے

# ٻه اکر

ڪيترا دفعا ڪن سڄڻن کي چوندو ٻڌو اٿم ته "الف تي هلندين!" سندن شڀ پاونائون ٺاپ پون ٿيون يا نه، سو ڏسي ونبو، پر انهيءَ حساب موجب اڌ حياتي ته واهه جي گذري چڪي آهي. انهيءَ عرصي ۾ محسوس ڪيو اٿم ته جيون هڪ روچڪ ڪهاڻي آهي. "دنيا آهي هڪ محفل-خانو، موج مڃاءِ، رنگ رچاءِ." زندگي هڪ رنگين ناٽڪ بڻجي ٿي، بشرطيڪ انسان اُن ۾ دل و جان سان ڀرو وٺي. جيڪي ڀوڪبو، سو لڻبو؛ رنگ رچائبو، ته موج به مڃائبي. هيل توڙي ته حياتي مزي ۾ نبري آهي، ۽ آشا اٿم ته اڳتي پڻ وقت وڻندڙ نموني ۾ نبهندو. حياتيءَ ۾ ڪهڙو لطف آهي، سو وقت بوقت جدا جدا مخزن ۾ ليکن دواران پڌي نقش ڪيو اٿم. انهن ليکن ۾ مونکي جيون ۾ ڪهڙو لطف نصيب ٿيو آهي، تنهنجوئي ورنن ڪيو اٿم. اهي ليک ڳچ ماڻهن، ٻين توڙي ٻارن، نينگرن توڙي نينگرين کي وڻيا آهن؛ اها مونکي شخصي ريت ڄاڻ آهي. اهي ڇپيل ليک گڏ ڪري ۽ ساڻن ٻيا ڪجهه نوان شامل ڪري، هيءَ ڪتاب تيار ڪيو اٿم. هن ۾ منهنجي جيون جو ذڪر ٿو اچي، پر اهو ورنن هر ڪنهن کي پنهنجي جيون ياد ڏياريندو. جيتري قدر سڌ اٿم، تيتري قدر هيءَ

# ضروري سوچنا

مهرباني فرمائي هيٺ ڄاڻايل هنڌن تي درستيون ڪندا:

| صفحو | سٽ | غلط | صحيح |
|---|---|---|---|
| ٣ | ٢ | چوندوس | چوندس |
| ٦ | ٦ | مجاز | مزاج |
| ١٢ | ٧ | ڏنائيم | ڏنائيم |
| ١٣ | ١٢ | اوڙي | اوري |
| ١٨ | ١٩ | چڏيائينس | چڏيائين |
| ٣٧ | ١١ | حق حقائيءَ | نه حق حقائيءَ |
| ٤٩ | ٦ | انگستان | انگلستان |
| ٤٩ | ٢٢ | تماشگاه | تماشاگاه |
| ٨٠ | ٢١ | ائين حساب | ائين. حساب |
| ٨٣ | ٧ | هو | آهي |
| ٨٧ | ١٩ | چيدي ڳالهائيندو | چيدي ڪتب آڻيندو |
| ٩٠ | ١٩ | غلم | غلم |

ڪجهه لکيو ويو آهي، سو سڀ ٻاونا سان. ڪنهن کي به جيڪڏهن وقتي ڪجهه ڪڙو لڳي ته اُنکي سڀ ٻاونا جو شربت ڪري ڏسي. اُميد ته سنڌي ٻانڌن کي هي ٿوري ڪوشش پسند پوندي. جئه هند.

سيان، بمبئي-٢٢،
سومر، ٢٦ ڊسمبر ١٩٦٠ع

**چيتن مارِيوالا**

”آتم ڪهاڻي“ سنڌي ساهتيہ ۾ پنهنجي نموني جي
پهرين رچنا آهي. آس آتم تہ اها پڻ ڪي پڻ پنهنجي
ڪهاڻي بهتر نموني ۾ پيش ڪرڻ ۾ آيا ريندي.

سنڌ ۾ ١٩٤٦ع کان ڪجهہ سال اڳ، سنڌ جي اتهاس
جي ڪجهہ قولہ ڪري، تواريخي مضمون لکيا هئم،
جنجو سنڌي اَدبي صلاحڪار بورڊ قدر سڃاڻي، سرڪا
جي آچيل انعام جو حقدار بڻايم. ان تي اهي مضمون
گڏ ڪري، هڙان ڳچ ورهيہ وجهي، ”تواريخي مضمون“
نالي ڪتاب ڪڍيم، جو سنڌي ساهتيہ جي شائقن کي
چڱو وڻيو ۽ وڏائن چڱو داد مليم. ڪن ڄاڻن کي انهن
مضمونن مان ايترو تہ لطف پڙيو، جو هنن مونکي سنڌي
ساهتيہ جي مضمونن جي هڪ خاص شاخ جو باني ڪري
ظاهر ڪيو. منهنجو هيءُ ڪتاب پڻ سنڌيءَ ۾ هڪ نئين
رنگ جو ڪتاب آهي. مونکي جي هيل بہ داد حاصل
ٿيو تہ پاڻکي خوش-نصيب سمجهندس.

آخر ۾ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جا ٿورا بجاء آڻڻ
ضروري ٿو سمجهان. ڇپائڻ کان اڳ ڪتاب جو دستخط
ڪيس ڏيکاريو هوم، هن سهڻيون صلاحون ڏنيون، جنهن
ڪارڻ ڪتاب موجوده صورت ۾ پيش ٿي سگهيو آهي.
آخر ۾ هڪ عرض: هن ڪتاب ۾ ڳچ ماڻهن جو
ذڪر ٿيو اچي، جي اچا حياتيءَ جو لطف پيا ماڻين-
شال هميشہ ماڻيندا رهن! انهن مڙني نسبت جيڪي

# ١- ننڍي هوندي

حياتيءَ جي هڪ خاص خوبي اها آهي جو اُن ۾ رنگيني آهي. اُن ۾ ايترو نه خوش رنگ ڀريل آهي، جو جڏهن وقت نبرندو وڃي، تڏهن جيون ۾ نئين رنگيني ايندي ٿي رهي، ڀوءِ ڀل انسان ڇو نه جهور ٻيرسن ٿي وڃي. انهي سبب ٿي ٻڍي ۾ ٻالڪ جيان ٻهر رونق وٺڻ جي آٻلاڪا رهي ٿي. پر جيون جي هر پهلوءَ جي رنگ-ڀومي الڳ ۽ علحدي، ۽ اُنجي رونق پنهنجي. ٻالڪ، جوان ۽ ٻيرسن، هرڪو پنهنجي پنهنجي دنيا ۾ وسي ٿو، ۽ هرڪنهن کي اُن مان پنهنجي پنهنجي قسم جو لطف پراپت ٿئي ٿو. پر ٻالڪ-جيون ۾ اها قولن ۽ سڳنڌ آهي جو ٻيرسن به اُنکي ڀلجي نٿو-اهي ڏينهن ياد ڪندي هوُ جڙ نوائيءَ ۾ اچيو وڃي! ٻالڪ-دنيا ننڍڙي ۽ اڻپوري آهي؛ ٻالڪ کي گهر، ٻاڙي ۽ وڌ ۾ وڌ شهر کان ٻاهر جي ڪا نه سڌ سمڪ ڪانهي. پر سندس لاءِ اها محدود دنيا ڪيڏي نه ڪشادي ۽ ڪيتري نه ڀرپور آهي، جنهن ۾ هو اهڙو نه ريڌل ۽ رتل رهي ٿو، جو ڪيس ٻيءَ وسيع دنيا جي ڪا به پرواهه نٿي رهي!! اها روچڪ جيون هو ڀلئي ڀلائي به ڪين ڀلبو.

منهنجي ٻالڪ-جيون ڪراچي شهر جي گاڏي ڪاتي ۾ گذري. اهو ڪوهنور سنيما وارو اسپتال وارو رستو، منهنجي ٻالڪ جيون جو ٻنيو هو. انهيءَ دنيا جو اندريون

# وشيہ سوچي




Printed by Karamchand N. Dewani at the Chandan Printing Press, Hasali Tank Road. Dadar and published by C. L. Mariwalla, Vishranti, Behind Market Sion, Bombay-22.

تہ نارو جڻ ڳنڍي ورتو هوو. اوهانجو زر-خريد ٻانهو، پيو
مر ڪندو، ۽ جيڪي چوندوس سو هڪدم آڻي حاضر
ڪندو!! حشوءَ جي هٿ اڳيان هڪ ننڍڙي ڪُڏ کنيل
هوندي هئي. ڇا لاءِ؟ لاٽوءَ راند ۾ هارائڻ ڪري
لاٽوءَ کي گهوچا هڻڻ لاءِ. گوبند گهوچن هڻڻ ۾ تريڪ
هوندو هو. غريب لاٽون کڏ ۾ ويهاري، پنهنجي لاٽوءَ
جي ڇهنبدار نوڪ مچاز سان، لاٽ کوڙ مان جهلي، غريب
لاٽون تي اهڙي فلڪ سان ڦهڪائيندو هو جڻ شيواجي
مهراج افضل خان تي وار ڪيو. ڏڪ اهو غضب جو
هڻندو هو، جو جيتوڻيڪ اهو لڳندو ڪاٺ جي بيجان
لاٽوءَ کي هو، پر سيات اسانکي پوندو هو، گهاؤ اسان
کي ٿيندو هو!! گوبند جو گهوچو جيڪڏهن آنڌا ٻڪيون
ڪڍي آڻي ٻاهر نہ ڪندو هو، تہ ڪرنگهي جو تہ
انهيءَ ساعت انت آڻيندو هو. ڪانئس وڌيڪ قهار جلاد
مونکي ڪونہ سجهي! ڪوهنور سنيما بہ واهہ جو هو.
انهيءَ وقت ٻولتيون فلمون ڪونہ هيون، پر تہ بہ ناٽڪ
۾ اها موج ۽ مزو، جو ڪٿان ٿي دل رهي! ماستر وٺل ۽
ماستر ڀڳوءَ جي فلم جو اعلان ٿي مس. بس اسانجي
صرفي ڪرڻ جي سر توڙ ڪوشش چالو. مري، جهڙي،
آجهڙي، ناٽڪ جي ٽڪيٽ جا پئسا ڳڏ ڪيا هئا!! پر
اسين ويندا هئاسين آرتوار ڏينهن کيل ڏسڻ، سو بہ صبح
جو، ڇو تہ ان ڪري کيل جو کيل بہ ڏسبو هو ۽ سوُ رپئي
انعام جو بہ آسرو رکبو هو!! ماستر وٺل جي جانباز

ڳهڙو هو هارون جي جاءِ جو ڏيکو، ۽ ٻاهريون سطح
هو اسپتال وارو رستو، جنهن جي هڪ ڪنڌ تي هو جيل
ڏگمبرن جو مندر ۽ ٻيءَ ڪنڌ تي ٻه ڪوهنور سنيما
اهو اندريون ڏيکو، اهو جين مندر، اهو ناٽڪ گهر ۽ اه
ڪشادو رستو، جنهن تي حشوءَ جو هٽ بيٺل هو، سي
ٻئي وسرڻ جا ڪينهن. حشوءَ جو هٽ تو ياد اچي ته جن
اهو ناٽڪ نئين نرت سان نظر تو اچي - اهي ڪلفيون
ملايون ۽ آئسڪريم جا ڊٻا اچيو اکين اڳيان بيهن ۽ اهي
آواز پيا ڪن ۾ پون ته ”حشو، ڀريل مونکي ڏج، مان
تنهنجو پڪل گراهڪ ڪين آهيان!“ جيسين مال مليئي
ملي، تيسين وات پاڻي ٿيو، اڌ جيترو مزو ته مفت وناي
ڇڏي!! دڪان ۾ سندس پياءُ نارو ويٺو آهي. ڪپڙ
گدلا، ڏاڙهي هفتي کن کان اَڻ ڪوڙيل، مٿي تي واٽير
واري اَڇي سونهري زيڪ سان پريل ٽوپي! ڪانئس ڇ
نٿو گهرجي! اَما جا مصالحا، اسانجا گهت، قودني ٽڪيون
ڪنمنڙا، سوجي بسڪوت - سڀ ونس موجود آهن. تنهن
ڪانسواءِ ونس لاٽون به آهن، رنگ برنگي، ٽڪا ۽ لما
ڏور به اٿس؛ بلوري گوليون، لغڙ ۽ لغڙيون، ڏاڳي ج
وينا ۽ پنيون، اٽي ڏڪر، هوليءَ جا رنگ - ڇا نه اٿس
بس، فقط گهرڻ جي دير آهي! پر جي ڪٺي ناروءَ کي
چؤ ته ”فلاڻا، اڄ خرچي خلاص ٿي ويئي آهي، ٽڪي ج
مال اُڌارو ڏي، سڀان ٿي ڏيندوسانءِ“، ته واٽيو ٻ
سراپجي ويندو! پر جي ٽڪو ڀرين اُڇلائي، شيءِ گهرٻس

۽ آرنوار ناٽي آرٽلري ميدان تي شهر جي مشهور معروف
لغڙ- ٻاڙن سان کلهي گس جي نوبت ٻه اچي سهڙندي
هئي. ٻاڙي جا سڀ ڇوڪر لغڙ اڏائڻ ۾ فخر وٺندا هئا،
۽ آرنوار جي ڇتا پيٽيءَ کي سوڀارو ڪرڻ لاءِ اها مٿاڪت
ڪندا هئا، جنهنجو خيال ڪندي اڄ اچرج پيو لڳي!
اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهندو هو؟ ماڻهن جي مار هوندي
هئي. ٻاهر نڪرڻو هو ته ڪن سرلا ڪري هلبو هو.
خاص ڪري آرنوار ڏينهن ميدان تي جڏهن لغڙ لڙندا
هئا، ته هوا جي جهونن مان آواز جهٽبا هئا ته "دشمن"
پنهنجي ڌاڳي ۽ مانجهي بنسبت کهڙيون لباڙون ٿو هڻي؛
جئن مبادا جيڪڏهن اسانجو لغڙ ڪاٽا ٿي وڃي ته ٻئي
دفعي دشمن جو مٿو ٻه سنڌس لت ٻه سنڌيس. اس ۽
"ڪوٺي لڏي هيٺ ڳري، ڇي آءٌ ٻه پساري" واري ڪار
هوندي هئي. ڪتان ڪو نسخو جهٽيو سيڻ مس، ته انجي
پيروي ڪرڻ پنهنجو پهريون ڌرمي فرض ڪري ڄاڻبو هو!
ڪتان ڪو ڏس مليو مس، ته مانجهي کي وڌيڪ تيز ڪرڻ
ڪاڻ نسخي ۾ هڪدم قيرقار اچي ويندي هئي. اس پوءِ
ڏيلي جو دروازو ٿيندو هو بند، ۽ ٻاڙي جا ڇوڪر رنڀي
ويندا هئا نئين مصالحي ملائڻ ۾. مصالحو تيار، پوءِ جنبي
وڃبو هو ڌاڳي کي مانجهي لڳائڻ ۾. پر ٻڌي اهڙي جو
پونق بند، ڪنهن کي ٻه لک ڪانه ڏيي هئي ته اڄ
کهڙو ٻاروس تيار ڪري آيا آهيون ۽ اهو کهڙو خلم
مچائيندو!! مانجهي جو راز ڪنهن سان ڪين سلبو هو؛

جانفشاني ۾ ڏسجي ٿي ۽ رڳين جي تمنا ۾ رکجي ٿي
متان ڪٿي قسمت کلي پوي!!! ڪوهنور سنيما جي ڀرسان
پان واري جو دڪان هو- پانبيڙن جو دڪان. اهو ٻـ
ڪٿان ٿو وسري. انجي ڪشادي آرسي- جنهن ۾ پاڻ
پنهنجي لات صاحبن کي چٽي طرح ڏسي سگهبو هو، جنهن
مان ئي نه نيڪ روشن ٿيندو هو ته سائينجن کي سائينءَ ڪهڙو
ملوڪ منهن ۽ قد بخشيو آهي!- وسرڻ ناممڪن آهي.
تنهن کانسواءِ پانبيڙن وٽ ڳاڙهي ۽ پيلي هاٿيءَ، گولڊ
فليڪ ۽ سلور مون ۽ ٻيا انيڪ پرڪارن جا جي سگريٽ
پاڪيٽ هوندا هئا، تن ۾ اسانجي هروقت اک رهندي
هئي. پاڪيٽن سان اکر پوريءَ راند کبي هئي! چا
شوي کان وسري ويو هوندو ته ڪٿن نه انڪل ڪري
هو پيلي هاٿي پاڪيٽن جي ڍڳ ۾ ٻيا اوچا پاڪيٽ
لڪائي، مون سان اکر پوريءَ جا داءَ لڳائيندو هو،
۽ آءٌ ۾ چستي ڪري اهو ”اکر“ اٿلائيندو هو سانس
جو سندس چيل ”پوري“ ٻولائيون کائيندي ڪافور ٿي
ويندي هئي ۽ اها لکن جي ملڪيت ڏک سان منهنجي
پلاند ۾ سمائجي ويندي هئي!! هو هاڻ پل ڪولابا
شيوڪ اسٽور دوارا لکن جو واپار ڪري، پر نندپڻ
جا ڪٽيل هارايل ”لک“ هو ناحق ٿو پلجي!!!

اسانجون مشغوليون ۽ مندائتيون هيون. رهڻ ٻسمعه
۾ لغڙ چاڙهبا هئا. پهرين ته ڪشادي اسپتال واري رستي
تي آرٿ ٿيندو هو، پر جڏهن دل پڌبي ويندي هئي

ونن ايڏو مان هو، جيڏو فوجي پلٽڻ کي جهلبي لاءِ رهي ٿو. تنهن کانسواءِ ڏور ۾ جيتري گهٽ دشمن کي ملي اوتري بهتر؛ ڇو ته اُن مان دشمن کي ڪم آيل بارود جي جزن جي ڪل پئجي ويندي. اهو نيڪ نه هو؛ دشمن جيترو اسانجي ڳجهن کان محروم رهي اوترو بهتر. سج لٿو، چنايبٽي ختم؛ ڇوڪرن جا گلر گلر پنهنجي وٺڻ ورن، ۽ وري ايندڙ آرتوار جا پهه پچائڻ ۾ محو ٿي وڃن. انهن چنايبٽين ۾ ڪهڙو نه لطف هو!! انين پيو پاسجي جڻ هاڻ جيوت مان مزو نڪري ويو آهي!!!

انهيءَ زماني ۾ بي ماجرا هوندي هئي پاڪيٽن ڙاند ڪرڻ جي. اڪر پورتيءَ داوَ لاءِ جيتوڻيڪ پئسا، پايون، ٽوڙا، وغيره ڪم اچي ٿي سگهيا، پر هر ڪنهن کي خرچي ملندي هئي ٿوري، سو سيڪو پئسي جي راند کان البت ڪؤ ڪائيندو هو. باقي سگريٽن جا پاڪيٽ هوندا هئا مفت جا، ليبا هئا الله جي پٽ مان، سو انهن سان راند ڪرڻ لاءِ هر ڪو خواهان هو. پر ٻه پاڪيٽ هر هنڌ ۽ هر وقت ته حاضر ڪين هوندا هئا، جو ڪٽي ونجن! سگريٽن جو واهپو پان وارن وٽ گهج ٿئي ٿو. تنهنڪري پائيچند سان دوستي گنڍڻ ضروري هئي. اڪثر ڪري پاڪيٽن جي لالچ تي پان جي هير ٿي ويئي. تنهن کانسواءِ، پاڪيٽ سنيمائن ۾ ۽ انهن جي نزد يڪ ايراضين ۾ جام هوندا هئا. پر اهي تڏهن حاصل ڪري سگهبا هئا، جڏهن سوير اُسر جو، رستن جي

اُنهيءَ مخفي رهڻ جي آخري ڪوشش ورتي هُئي
جيتري اڄ روس ڏي ورتي اَٽم بم جي ٺاهڻ ۾! جنگ
جي ميدان ۾ هرڪو پنهنجي جاءِ وٺي ويندو هو. ڪ
ڏاڍي جي ويڙهه جي چارج ۾، ڪو ٻار ڏيڻ لاءِ، ڪي
آپارڻ لاءِ، ته ڪي ورتِ ڪاٽا تيل لغڙن جهٽڻ لاءِ، باقي
پاڙي جو لغڙ-باز، همت ۾ لغڙ جي تند جهليو، مجاز
فلڪ سان دشمن کي نهوڙڻ لاءِ هميشه تيار هوندو هو
بس لغڙ ڏرتي ڇڏي ته هرڪنهن جو ڌيان آسمان ۾ وڃي
کپندو هو. لغڙ-باز آسماني بازن جيان پيا نظر ڦيرائيند
هئا ته اڄ ڪنهن کي لقمو بڻائجي. لغڙ-باز، ڳراهڪ
ڌيان ۾ آڻي، هڪ ٻئي سان ياراڻي ڳنڍڻ لاءِ پنهنجا لغڙ
هڪ ٻئي جي ويجهو آڻيندا هئا، ۽ موقعي ملندي
پيچ وجهندا هئا. پيچ پيو، پوءِ ڏسو جوانن جي لڙائي!
هيٺيون ڀر تي، مٿيون ڪپڻ تي. ڀلا هرڪنهن کي
پنهنجي مانجهي تي فخر، سو وجهه ملندي ئي هڪ وا
سان دشمن کي ليٽائڻ جي ڪوشش ڪبي هئي. اڳلو
انهن ئي مانو دسڻ کان پڇڻ جي ڪوشش ڪندو هو
پر جنهن مهل انهن ۾ تو اچي ڪڙڪي، تنهن ويل پڇڻ
جي وات بند ٿيو وڃي! هڪ ڇڄيءَ سان لغڙ ڪاٽا!!
بس، پوءِ پيچ پڇان شروع- هرڪو ڪاٽا تيل لغڙ ۽ ڏور
جهٽڻ جي ڏاڍهه ۾. لغڙ اُڏائيندڙ ۽ سندن ساٿي هميشه
اها ڪوشش ڪندا هئا ته جيڪڏهن سندن لغڙ ڪاٽا
ه ڪري ٿئي، ته اهو دشمن جي ور نه چڙهي. لغڙ جو

سندس راضپي سان ٿيندي هئي ۽ عاقبت ۾ سندس
اعلان سان ٿيندي هئي. ٻر ٻاڙي ۾ ٻڌي واھ جي
هوندي هئي. ٻرسات جي منڊ ۾ بادامن ۽ زيتونن همٿ
ڪرڻ، ۽ گرميءَ ۾ گدامڙي ۽ انبڙين جهٽڻ، توڙي هوليءَ
۽ ٻين شغلن ۾ ڀا جوڪائٽين جان - فشانين ۾ اسان ۾ اهو
ايڪو هو، جو جيڪر اسان ۾ هينئر موجود هجي ته هوند
هينئن چڙ چڙ گاٻڙا ٿي ڪين پيا پڻڪون ها.

اها آزاد - جيون جا گذري چڪي، تنهن لاءِ دل
هر وقت تڙقي ٿي. جيتوڻيڪ هاڻ اسانجي دنيا وڏيڪ
ڪشادي ٿي آهي ۽ اسانجي جاڻ پڻ وڌي آهي، ته
ٻه هن دنيا ۾ اها خوشي ڪانهي، اها موج مستي ڪانهي—
دنيا جي زنجيرن ۾ جڪڙ غلام ٿيڻجي چڪا آهيون ۽ ٻئري
جي پڪي موافق چاهيون ٿا ته انهيءَ آزاد ٻالپڻ جي باغ
جو هڪ دفعو، خيال ۾ ٿي، ڪري سير ڪريون، ته من
دل ڪجھ ٻهلي.

صفائيءَ کان اڳ، اُني حاضر ٿي وڃجي. انهيءَ ڪري ٻاڙ
جا سڀ ڇوڪر سويل صبح جو نڪرندا هئاسين پاڪيٽ
ميڙڻ. پوءِ ڪٺن جا ڪٽي نڪري ويندا هئاسين،
پر پون خالي پاڪيٽن جون ڊٻوئي ايندا هئاسين— ڪ
پيلا، ڪي ڳاڙها، ڪي نيراءِ مٿن ڀانت ڀانت جا چٽر
تصويرون چٽيل هونديون هيون. ڪي پاڪيٽ عام ج
قسم جا هوندا هئا ۽ ڪي وري خاص نموني جا ۽ ڇٻا. ڪ
ڇوڪر کو نئون نمونو لهي ايندو هو ته ٻاڙي ج
پنڇپاٽ مڙندي هئي، ۽ صراف ڪٿ ڪندا هئا ته ه
نئين لعل جو ڪيترو ملهه رکجي. گهڻو ڪري راند ٻنپهر
ڪانپوءِ کبي هئي. لک هارائبا هئا، لک کٽبا هئا ۽
ڪوٽ پوڻ کان اڳ ٻيا لک آڻي ليٽائبا هئا. انهن پاڪيٽ
گڏ ڪرڻ ۾ جيڪا اورچائي ۽ جفاڪشي کبي هئي
سا هاڻي پنهنجي ڪرت ۾ هوند ڪجي ته ڪنهن ج
ڪاڻ سهڻ جي ضرورت ئي نه پوي!! پاڪيٽن ڪانسوا
ماچيسن جا نمونا ميڙڻ جو به انهن ڏينهين خاص شوق
هوندو هو. گولين راند ۽ ٻئٽ بال به چڱي واهپي ۾ هئا

پر ننڍي هوندي جي دنيا ۾ ٻڌو صلح سانت هوند
هو، ائين سمجهڻ پڻ غلطي چئبي. جهيڙي بنا جڳ دن
جو جياپو ناممڪن آهي. جهيڙي لاءِ نه فقط داداگير
جي گهرج رهي ٿي، پر جبرن منصفن جي پڻ. اسانج
ٻاڙي جو داداگير هو پوڄو - قد ٻت جو جانٺو ۽ مضبوط
ڪانئس هرڪو ڀيو ٿيندو هو. جهيڙي جي شروعات

ڪري اُن جو فڪر نہ هو. منهنجا مائٽ رڳو نہ سڪول
بدران ڪري وديا- گهر جي ڳالهہ ڪن ها، تہ منهنجي
ڪچڙي دماغ ۾ اهڙا ڳالهہ ڪي قدر ضرور وهي ها تہ
آخر ڪنهن گهر ۾ ئي وڃي رهيو هوس، پوءِ پڙهائي ڪي
پنهنجو ڪرڻ نہ هو منهنجي وس؛ ۽ آءٌ اوڏانهن وڃڻ
ڪان اصل ڪين ڪيٻايان ها. پر هن سڪول جي
تات پچر منهنجو هنياءُ ڪائي ڇڏيو. آلائي مائٽن ڪهڙي
اوڙاهہ ۾ ٿي اُڇليم! سو جڏهن سڪول وڃڻ جو مهورت
مقرر ٿيو تہ مون پڻ اندر ۾ هڪ اُي فيصلو ڪري ڇڏيو-
مائٽ ڀل ماري وجهنم، پر آءٌ سڪول پنهنجي نہ ويندس.
مائٽن کي سڃاڻندو هوس، تن جي مار ۾ راضي هوس؛
پر هو ماستر، جنهن جو مونسان ڪو بہ واسطو ڪين هو،
سو سڪول ۾ ڪهڙو ويل وهائيندو يا قهر ڪندو، تنهن
جي ڊپ مونکي بنهہ بي حال ڪري ڇڏيو!! انهيءَ ڏينهن
آءٌ اڌول رهيس. سڀ اچرج ۾ پئجي ويا. آءٌ سڀنو ٻار،
سڀندن نظر ۾ ڪري پيس. ڏاڏو ۽ پهائون ڀبيائون؛ پر
آءٌ ٿول مال وٺي ٻہ، نابري واري ويٺس. نيٺ بابا اچي
ٿيو؛ خفي ٿي، گهلي آڻي بهاريائيم گهر جي ٻاهرئين در
وٽ، ۽ آخر طور چيائين: ”سڪول هلين ٿو، يا ڏيانءِ
ڌڪو، تہ ڏاڪڻ تان گهوماٽيون کائيندو وڃي هيٺ ڪرين.“
مونکي بہ ڪنيو ڪنيءَ، جو بنا جواب ڏينو رهيس.
بس، هاڻ حد ٿي چڪي. ٿوري ٿيلهي اچڻ تي گول
ڦيرا پائيندو، اچي هيٺ پيس. ايذاءُ چڱو آيو، پر هڏ گڏ

# ٢- آءٌ وڃان سڪول

هونءَ تہ دنيا هڪ ڪشادو وديا-گهر آهي، جنه
مان جيڪي ڪير چاهي سو بنا ڪنهن فيءَ ڏيڻ جي
پرائي سگهي ٿو، پوءِ هوُ ٻڍو هجي چاهي ٻار. جهان
ايترو تہ ڪجهہ سکڻ لائق آهي، جو اُنجي پيٽي ٿي
ڪانهي؛ سمجهندي پڻ تہ چونہ ساري جمار گڏري وڃي. انهي
ڪارڻ ئي تہ چوڻي آهي: "جان جيئين تان سکہ."
انهيءَ دنيا جي منجهيل سٽ کي سلجهائڻ خاطر شروعات
مڪتبي تعليم يا وديا حاصل ڪرڻ ضروري آهي. انهي
سبب ئي جيئن ٻار وهيا ٿو وڌي ٿو تہ مائٽ کيس سڪو
موڪلڻ جي آتروپلا ۾ رهن ٿا. ننڍين ٻار کي سڪول
وهارڻ جي نوبت اچڻ تي، اَڪثر ريت، مونکي
سڪول وڃڻ وقت پنهنجا ڪيترا اَڇيو ياد پون.

لاڏلو ٿي نہنس، جو ڏاڍي پوٽو پهريون مان هوس
جڏهن سڪوُل وڃڻ جو ذڪر نڪرندو هو تہ آءٌ وڃ
اَمر جي گود ۾ لڪندو هوس. پلا سڪول ڪهڙي
هو، تنهن کان ڪو واقف ڪرڻ جي ڪوشش ئي ڪي
پيو ڪري؛ فقط روز بروز سر گرم زور هو مونکي
سڪول موڪلڻ تي! گهر کان سواءِ ٻي جاءِ کان مـ
بلڪل اَڻ واقف هوس — پوءِ اهو منهنجو گهر هجي
منهنجي مائٽ جو گهر، پاسي وارو نانڪ-گهر هجي
رستي جي ڪنب وارو يتيم-گهر، پر گهر تہ هو ئہ، تنه

سندن قد ٻٽ هو، ڇا سندن حشمت!! برابر پاڙهڻ جو
اصول "ماستر جي مار، ٻار جي سنوار" هو، جنهن
ڪري ڇماڻون ۽ ڇها وقتي سهڻا پيا، پر اها ديوناگري
هندي، جا فقط ٽئين درجي ۾ پيٽ پيئي، سا اڃا سوڌو
ڪين وسري آهي. هيءَ جو هاڻي هل هنگامو مچي ويو
آهي ته هندي راشٽر ڀاشا دواران ترت هر طبقي ۾
پڙهائيءَ جو ڪم چالو ٿيندو، تنهن مون ۾ ته ڪا به ڦڙتي
نه وڌي آهي، ڇو ته اڳيان سبق اڃا ياد اٿم. پر ٻيلي
جي ماستر مار ڏيندا هئا ته پائيندا به اٽروني هئا.
"ڏيهي ڏاڍ ونگر پاڻهي هوتن جيان،" وارو قصو
لڳو پيو هوندو هو. هوءَ ٽئنمل ۽ مولچند، اڄڪر جيڏا
هيڊ ماستر، فقط اوڙي اڇڻ جو ٻهه ڪندا هئا ته ساهه
مٺ ۾ اچي ويندو هو؛ پر وري جنهن ويل پرسن ٿي
ڳراهٽڙي پائيندا ۽ شاباس ڏيندا هئا، ته ٻوڏ ۾ پرجي
ويجو هو. پر هوءَ جو سپروائيزر صاحب هوندو هو-
سرڳواسي ڀلاجراءِ واسواڻي - سو ته حيلي ڀاڻي پيو ياد
ايندو آهي. سنهڙو سنتوشي، سادگيءَ جو پتلو، سندس
ڏڪندي منهن ۽ سڄي جسم مان سچائي ۽ پيار هميشه
پيو چلڪندو هو. سندس چنچر وارا پاشڻ هاڻ به دل
تي ڪڏهن ڪڏهن تري ايندا آهن. مهاتما گانڌيءَ جي
جنم- ڏينهن تي ڪين اسانکي هوءَ ٽول جا پڙا ڏيندو هو،
جن تي اهڙو ته هري وياسين، جو انگريزي سڪول مان
انهيءَ ڏينهن ڦٽي به، سال به ٻيو به وارو ڪيوسين؛ پر

پڙهڻ ۽ اُميءَ جي وچ ۾ ڀوڳ ڪري، ڀاڳ ڪي ڪج
ترس پيو. انهيءَ ڏينهن ته ٻلا ٽري ويئي. پر ڀوءِ سوچ
سان انهيءَ فيصلي تي پهتس ته جي وڌيڪ ڏس ڏس
ڪجي، ته خير نه رهندو. انهيءَ ڪري ٻئي ڏينهن
۾ پڙل، پيءُ سان گڏجي سڪول ويس. اُن ڪان
جيڪي اُتي گذريو آهي تنهن لاءِ ڏاڍيءَ جا شڪرانا
ڄاڻان، جو اها سمجهه ڏنائين جو سڪول وڃڻ ڀاسيم،
ته ته ڪا ڀاڙيل نينگرن جيان اڄ به پيو ٻي فاندو شهر ج
گهٽين ڪيان ها، ۽ هر ڪنهن جي ڦٽ لعنت جهلي
ها، هوند مانيءَ جيو به نصيب نه ٿئيم ها. نه رڳو ايتر
پر سڪول ۾ جيڪا موج لڳي پيئي هئي، سا اڄ
پيئي چڪي نه وري منهن کان پڙهڻ شروع ڪري، ته دو
چش اچيئي.

مان پڙهندو هوس پرنس روڊ ڪراچيءَ جي تيرتدا
چانڊومل سڪول ۾. ڪلاس ڪشادا، ۽ ايوان ايڏا ج
ڏني دل پيئي خوش ٿئي. سڪول جي حاطي ۾ ڳه
سان ٻنهي پاسي خوشبودار گلن جا ٻارا، سهڻن وڻن ج
چوڪنڊن ۾ پيٺل، ڪلي ڪيڪاريندا هئا. اسين ٻا
رنگ برنگي گلن ۽ ميون تي ٻنهه موهت ٿي و
هئاسين، ۽ وڃهه ملندي گل ۽ ميوا پٽي، اندر جي ٽر
پوري ڪندا هئاسين. سڪول جا ماستر وري ڪه
ٽئنمل، چندنمل ۽ سانورو نينگرو مورندمل، بلند
مولچند هيٺرن سالن گذرڻ به ڪين ٿا وسرن!

ويا آهن- پنهنجا گل قل ڪاهڻ ۾ ڪي مغز ٿو وڃي؛ باقي
فرصت رهي ٿي ڪهڙي ٿي، جنهن ۾ جسم جو اوڻو
رکجي!! اسانجي ڏينهن ۾ خرچي به ٿوري هوندي هئي.
هينئر ٻار کي آنو ڏجي، نه هڪدم موٽو ڏيئي، منهن
ڪٽي وڃائيندو؛ پر اسانکي ٽڪو ملندو هو، نه گد گد
ٿيندا هئاسين، ۽ جي آنو نصيب ٿيندو هو، نه ڪڳيون
هڻندا هئاسين- ڄڻ قارون جو خزانو هٿ چڙهيو هوسين!!
ان ڏينهن ۾ سستايون به هيون، ۽ دل به هر ڪنهن شيءِ
تي ڪين سرڪندي هئي. پئسي، چوريءَ جو لڏون، ۽
پئسي جي دال يا گجت وٺي، پوءِ تي مزو ماڻبو هو.
هينئر نه اڳهن جو رڻ پري ويو آهي؛ پيو ٻارن جو ڀ-
من وڌي ويو آهي. پڙهندا سنڌي سڪول ۾، سڏون
ڪندا مشترڪ وارن شاگردن جي شوقن وٺڻ جون!!
وري ڪيتاني اهڙا، جو جيسين گهربل شيءِ نه ڏيئن، تيسين
منهن منهن تي چڙهيو پيو هوندو؛ ٻڌه سرچندا ٿي ڪين.
اسين به وقت تي رسندا هئاسين، پر سمجهائڻ يا چٽ
ڪرڻ تي، مڙي ويندا هئاسين. اسانجي وقت ۾ رواج
هو ماسترن کي ڪئلينڊر ڏيئي، راضي ڪرڻ جو. ناتال
واري وقت ۾ گهر ۾ ڪئلينڊرن لاءِ نس پس ٻاڪر ڪٽو
مچي ويندو هو. ويچارا مائٽ هٿان هٿان هٽي ڪئلينڊر
هٿ ڪري ايندا هئا- پوءِ لڳندي هئي ٻارن ۾ چڪري
نه "ستي ۾ سٺو ڪئلينڊر مان ماستر کي ڏيان!" ماستر به
ملڻ ڪئلينڊر موجب شاگردن کي گهرندا هئا!! خبر

ڀلا ڇراءِ ۾ ٻيا سائين اهڙا نہ ٻاجهارا هوندا هئا، جو خبر
ٻہ هوندي هين تہ اسين سڪول جا امتحان پاس ڪري
ويا هئاسين، نہ ٻہ اسانکي تراس نہ ڪندا هئا. ٻوءِ نہ ايڏا
وڏا ٿي وياسين، جو ائين ٿول ونڻ تي لڄ اچڻ لڳي،
جنهن ڪري وڃڻ ڇڏي ڏنوسين.

سنڌي سڪول ۾ هڪڙو پاڙهڻ تي زور، ٻيو راندين
تي زور هوندو هو. پر پهرين پڙهڻ ۾ واهہ جو مزو ايندو
هو! سبق ڪهڙا نہ سکيادائڪ ۽ سولا، جو اسانجو ڪچڙو
دماغ بہ ٻوڪي ويندو هو تہ جيڪي منجهن ڄاڻايل هو،
سو سراسري سچ هو. هينئر وانگر نہ، سبق ڏکيا ۽ فقط
ڄاڻڙو، وٽن حقيقتون نوَسيندا!! ودياريين جو وس گهڻو
جو اهڙا سبق سمجهي سگهن!!! هڪڙا اکر ڦوڙات، ٻيون
ڳالهيون ڳائي پڳيون ۽ ويچارا ٻار طوطي وانگر سڀ برزبان
ڪيو امتحان پيا پاس ڪن، باقي سندن دماغ پورائي پورا.
سڪول جو حاطو هوندو هو ڪشادو، سو مقرر وقت،
يا موڪل ملندي، لڳي ويندا هئاسين راندين ۾.
ونجهہ وٽيءَ، منڊ ڪمنڊ، لڪ ڇپ، ٽوڙي ٻئٽ ٻال
تہ هميشہ ٿي پيا کٽبا هئا. ڊڪ ڊوڙ ۽ هر قسم جي
ورزش تي اختياريءَ وارن جو خاص ڌيان هوندو هو.
ماستر صاحبن جو پڻ انهيءَ ئي اصول ۾ اعتقاد ٿي ڏٺو
تہ ”سالم جسم ۾ ئي سالم دماغ گهر ڪري سگهندو.“ پر
هاڻي تہ قصوئي اور ٿي ويو آهي. بدن جي پالڻ پوشڻ
تي اڄڪالهہ ڌيان ڏئي ڪير ٿو!! ٻيائي ڪم وڏي

ڏنڊن سان ڇڙجن!! واہ جو سائين ھو. ھينئر تہ اُنھن
ڳالھين تي خير ٿو ڏيان ڏيڻ ۾ اچي!!!

انگريزي ٽئين درجي ۾ مان اچي سرڪاري سڪول
۾ داخل ٿيس. اين-جي-ھاءِ سڪول ۾ پڙھڻ ڪان پوءِ
زور ھو صحت ۽ صفائيءَ تي. پر اُنھن مڙني ڳالھين کان
وڌيڪ ڌيان ڏنو ويندو ھو اِنتظام تي. سڪول شروع
ٿيڻ تي ڪلاس جا سڀ شاگرد قطار ۾ ٿي بيھندا ھئا.
قطار اَھڙي سڌي، جو فوجي سپاھي اَسانجو سلام ورائيندو
ڏسي ھوند رشڪ ڪائين! ڪنھن جي ڇا مجال جو قطار
۾ نہ اَچي بيھي، يا قطار جي سڌائيءَ ۾ وِگھن وجھي؛
سڌو چاليھہ منٽ دير سان ڇوٽيءَ جي سزا جو حڪم
نڪري ويندو ھو. ريلوائي ماجسٽر کي ٻہ ڏوھيءَ کي
ڪنھن خصيص معمولي غلطيءَ يا خطا خاطر سزا ڏيڻ ۾
ڪجھہ ويرم لڳي ٿي؛ ھِت تہ ملٽري حڪم لڳا پيا
ھئا. نہ رڳو قطار ۾ سڌو بيھڻو ھو، پر ڪلاس ۾ پھچڻ
تائين انتظام قائم رکڻو ھو. کھڙو بہ ٽسينگ قاعدي
جي ڀڪڙي ڪري نٿي سگھيو. ڪاليج جي پرنسيپال
جي ٻت موٽيءَ فقط سائنس ھال ۾ ويندي قطار ۾ ڳالھايو
ھو تہ ماستر روچيرام ھڪدم سنڌس ٽڪ مان وَر لاھڻ
۾ ويرم ڪانہ وڌي. ساڳيءَ ريت مئٽرڪ جي ھڪ
ڪلاس جي مانيٽر وڏ ماٺھپائيءَ وچان ٿوري ٿي ٽڻ مڻ
ڪئي تہ سڌو ھيڊ ماستر وٽ اُماڻيو ويو. پھرين تہ
ڳرائي رکي ھليو، پر جنھن ويل صاحب جي دروازي

ناهي ته هُو هيڏا ڪئليبر ڪيڏانهن ڪندا هئا، پر هر سال اهو لقاءُ ڏسي دل ۾ پيو چئبو هو ته وڏي هوندي هوند ماستر ٿجي! پيو نه ته ڪئليبر ته سال بسال پيا ملندا نه!!

سنڌي چوٿون پاس ڪري آياسين هاء سڪول ۾. سرڪاري سڪول ۾ ته جاء ڪانه ملي، جو داخلا لاء درخواست ديرسان ڪئيسين. تنهن ڪري ماڊل هاء سڪول ۾ وڃي ويٺس. اتي هيڊ ماستر هوندو هو ماستر گلابراء. ڏاڍو ڪَرڙو ۽ سخت هوندو هو. هُو قاعدي جو ڪوڙيو هو ۽ شاگردن جي لکڻ تي خاص ڌيان ڏيندو هو. وديارٿين ۾ صحت ۽ صفائيءَ لاء چاه پيدا ڪرڻ خاطر هن خاص انعام آڇيا. هر مهني هر ڪلاس جي پهرئين نمبر آئي اجري، هميشه حاضر ۽ وقت تي ايندڙ شاگرد کي هُو خرچي ڏيندو هو. گلابراء ماستر خاص ڌيان ڏيندو هو نهن جي صفائيءَ تي. انهيءَ لاء هُو پاڻ خود شاگردن جا نهن جاچيندو هو ته وڏا ته ڪين ٿي ويا آهن، منجهن مٽي ته ڪين پرجي ويئي آهي؛ شاگرد ڪوئن وانگيان نهن کي ڏندن سان ڪترين ته ڪين ٿا!! هن جي ”اندر ٻڙ ٻڙ ڪري، ٻاهر چڪي مکي“ سان بتيءَ ڪين پوندي هئي. چوندو هو ته سلڪ جي قميص ۽ سرهاڻ واري تيل جو سُود ڇا، جي وار پيا ڇيڪڙا رلن ۽ نهن ۾ مٽيءَ جا مڻ سٿيا پيا هجن، جي پيا

اسانجي ڏينهن ۾ سڪول ۾ کيل تماشو ڇڏو ٿيندو هو. هر پنجين سال هڪ ڀيرو اهڙو شغل ڏسبو هو. ائين ناهي ته انهيءَ وقت ماڻهن کي اهڙين ڳالهين جو شوق ڪونه هو، يا شاگردن ۾ سوجهرو نه هو، يا سيکاريندڙن جي ڪا ڪمي هئي، پر انهيءَ ڪارڻ ته هر ڳالهه ويل ۽ وهيءَ انوسار ٺيڪ گهرجي. سڪول ۾ پڙهڻ ۽ ڪڙهڻ وڌيڪ ڌيان لهڻو؛ ناچ ۽ نخري جي خاص ٽڪڙي ضرورت ڪانه هئي. هينئر ته قصو ئي بدلجي ويو آهي - جو سڪول کيل تماشي تي خاص ڌيان ٿو ڏجي سو بسو ۽ کهنو (جهونو) ڪري ليکيو ٿو وڃي؛ ۽ جيڪڏهن سڪول ڏيکاءَ ۽ شغل ۾ پٺيان ٿا پون، ته والدين جو ڌيان پڙهڻ تان اٿليو وڃي؛ نتيجو ڪهڙو ٿو ٿئي سو ته ڪنهن کان ڳجهو ڪونهي. منهنجي ڏينهن ۾ هڪ دفعو جلسو ٿيو، جڏهن مان پنجين درجي ۾ هوس. سڪول جي ڪشادي ڪمپائونڊ (حاطي) ۾ ماندو اڏيو ويو. ڪراچيءَ جا مڙيئي معزز ماڻهو، ۽ شاگردن جا مائٽ خاص طور نينڊيا ويا هئا. چڱي خلق اچي مڙي. ڪراچيءَ جو وڏو جج وقت جو سڀاپتي هو. سارو جشن اهڙي شانتي-ڀريل وايومنڊل ۾ ٿي گذريو جو دل پئي ٻهار ٻهار ٿئي. پروگرام چڱو وڏو هو- انگريزي ناٽڪ، سنڌي، گجراتي ۽ مرهٽي ڇهڪا، ۽ ٻيو به گهڻو ڪجهه ڪيو ويو، پر ڪنهن به هڙٻڙ ڪين مچايو، نڪي ڪنهن قسم جو وگهن وڌو.

وٽ پهتو، ته مٿس ٿڌو ٿي ويو. پگهر نيڪرين ڪري
وهڻ لڳس ۽ لاچار معافي وٺي جند ڇڏايائين! اسان ج
هيڊ ماستر هوندو هو سيٺ ليلارام ڀوڄواڻي. قد جو س
ڇوٽو هو، پر جنهن ويل نيت جو سنهو اکڙ ڪٽي
وراندن مان لنگهندو هو، ته ڏرن ڏڪي ويندي هئي. ش
نه ڪو ڪاغذ يا ٻي ڪا شيءِ پٽ تي پيل اک لئي چڙهيس
پوءِ خير نه هو. سڪول انهيءَ ڪارڻ صفائيءَ سبب
پيو ڀڪندو هو، جنهن ڪري پڙهڻ لئي پنهنجو پا
دل پيئي اڇهندي هئي. سرڪاري سڪول ۾ راند ي
جو شوق ڏايو هوندو هو. ڪرڪيٽ، فوٽ بال
هاڪي هميشه پيئي کيڏبي هئي. راندين ۾ اُستاد وڏا
خاطر ڇنڇرين وينديون هيون ۽ خود ماستر پ
ان ۾ چڱو خاصو ڀاڱو وٺندا هئا. ماستر چندرام ٻڌراڻي
ڏرمداس واڌواڻي، روچيرام سڌاڻي ۽ ٻروچا ته راند
جا خاص ڪوڏيا هئا؛ تن ۾ ٻروچا ماستر ته راندين تي
ٻنه فدا هو- ڇوڪرن کي سنئين راند لاءِ اينترا ته انهي
ڏيندو هو، جو سندس پگهار جو چڱو حصو ته انهي
گهلجي ويندو هو!!

انهيءَ ڪانسواءِ وقت بوقت شاگردن جي صحت جي
ڇڪاس ڪئي ويندي هئي ۽ مائٽن کي حالتن کان واقف
ڪيو ويندو هو. ”جيءُ خوش، جهان خوش“، انهين چون تا
جي اصول ۾ اختياريءَ وارن جو ويساهه هوندو هو، جنه
ڪري هوُ ودياَرٿين جي صحت جي اينتري اون رکندا هئ

# ٣- مان ٿيس مانيٽر

سڪول واريءَ اُهيءَ ۾ سياويڪ طرح دل ٿيندي آهي ته مان جيڪر ماستر، يا پيو نه، ته مانيٽر ته ضرور ٿيان. ۾ پڙهندي ته ڪو، پاڙهيندڙ ٿي نٿو سگهي، تنهنڪري دل جي اُڌام مانيٽر جي عهدي تائين محدود ٿي رهي. مان جڏهن سڪول وڃڻ سکيس تڏهن الائجي ڇو مونکي مانيٽر ٿيڻ جي هرڪا هلاڪ ٿي ڪين ڪئي. مان هوندو هوس مانيٽو نينگر، قد جو ڇوٽو، سرير جو سنهو، طبيعت جو البت ٻڇڙو، ڪلاس ۾ به هڪ گونگي ڪنڊ وٺي ويهي رهندو هوس. ڳالهائڻ ۽ دوستيءَ جو رستو به خاص ڪنهن سان ڪين هوندو هوم، نه ڪنهن جي هٿينءَ ۾ نه، ڪنهن جي ڪٿينءَ ۾. انهيءَ ڪري نئي مانيٽر ٿيڻ جي چاهنا مون ۾ اصل اُٿي ڪانه ٿي. دماغ جو چست بيشڪ هوس، جو ڪهڙو به اوکو حساب ملندو هوم ته جهٽ ڪري ويندو هوس، ڪا به ڳالهه ٿيندي هئي ته جهٽ ٽاڪي ويندو هوس ته اڳلو ڪٿان ٿو اچي؛ پر چالاڪي خبر ڪا هيم، جو دماغي چستيءَ جو پورو فائدو وٺي سگهان! پين جو ايڏو ڊپ ۽ ڏر ٿيندو هوم جو ڪلاس ۾ ڪو ڏاڍو ماڻهو اچي ڪو سوال پڇندو هو ته منهون منجهي ويندو هيم!! ماستر انهيءَ تي حيران ٿيندا هئا ته، آخر مونسان هيءَ ڪهڙي ويڌن هئي!!! هونءَ هر ڳالهه ۾ پهريون نمبر اُتر ڏيندڙ، پاهرئين جي

هاڻ نہ حالتون اُوُر ئي وييون آهن. گوڙ ڌهمسار
کانسواءِ تماشي جو مزو ڪهڙو!!

اَج ڪالهہ فهميدگي ۽ فضيلت کي ڪير ٿو پڇي!!
اَسانجي پڙهائيءَ ۽ چالو زماني جي سکيا ۾ زمين آسمان
جو فيرو اَچي چڪو آهي. اَڳي اِنعام آڇبا هئا پڙهڻ
راند روند، ساڃهہ ۽ سلڇڻائيءَ لاءِ؛ هاڻ اِنعام آڇجن ٿ
نٽ ۽ ناٽڪي هوشياريءَ خاطر! اَڳي زور هو اِخلاق تي
هاڻ زور آهي ٻاهرين ٺٺ ۽ ٺاهہ تي!!

هر زماني کي پنهنجي رونق آهي. اَسان جهڙي
ماڻهو سو اَسانجي وڏن جي وقت کان علحدو هو، ۽
هاڻوڪي طرز کان ڇڱو نيارو— پر سڪولي جيون جو
مزو ٻڌي هند مڙط مشڪل آهي.

بي حيائي اسانجي دماغ جي دائري کان ٻاهر هئي، تنهنڪري اوڏي مهل نه مات ڪري ويهي رهيس، پر جيئن ئي ڪلاس پورو ٿيو ته وڃي ماستر صاحب کي حقيقت کان پيرائتي رپٽ واقف ڪيم ۽ سوٽيءَ سان ٿيندڙ نسوري ناحق خلاف دليلبازي ڪيم. پر هن ته ماستر مڃي ئي نه پيو، پوءِ آخر انهيءَ ڳاله تي آياسين ته جيڪي ڪم هن ٽئين ماستر تي سيکاريا، سي پاڙهڻ لاءِ مقرر وقتن تي آءٌ مانيٽر، باقي ٻين وقتن تي سوٽيو مانيٽر. ماستر صاحب کي به ناراض نٿي ڪرڻ چاهيم، آيو رزق موٽائڻ تي به دل ڪانه ٿي ٿيم، نڪي ڪي سوٽيءَ سان انرٿ ڪري سنگت ڦٽائڻ جي مرضي هيم؛ تنهنڪري مانيٽريءَ بنسبت ماستر صاحب جو ڳاله سويڪار ڪيم. هاڻي مان ٿيس مانيٽر.

بس هڪ دفعو مانيٽر بڻيس ته پوءِ اهو عهدو منهنجي هٿن کان ڇڏائجي ڇو ٿو سگهي! ڇوٿين درجي ۾ اڌ مانيٽر هوس، پنجين ۾ اچڻ سان حاڪم حقدار بڻيس، پوءِ ڇا ڪنهنجي مجال جو مونڏي اک کڻي نهاري سگهي!! مون جيڪا بادشاهي ماڻي سا ڪنهن ڇڏي کي نصيب ٿيندي. ڇا منهنجي فلڪ ۽ شان هو! ڇا مان، ڇا طومان!! ڪلاس ۾، ماستر جي غيرحاضريءَ ۾، منهنجي اڀامڪاريءَ ۾ پٽڪو ڪڍڻ جي ڪنهن کي به جرئت نه ٿيندي هئي. شاگردن تي ايڏو ته منهنجو رعب هو! ڪنهن ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي سهين، پوءِ اهڙي گستاخي

منهن تي چئو لاجواب ٿي ٿي ويو! پر ڪنهن به منهنجي
اِنهيءَ نقص سڌارڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي، جنهنڪري
آءٌ اهڙي جو اهڙو رهجي ويس، تان جو اچي ڪراچيءَ
جي سرڪاري اين-جي- هاءِ سڪول ۾ چوٿين درجي
۾ پهتس.

اِتي ٻيائي پرايو. منهنجو ڪلاس ماستر چند ترام ٻڌراڻي
جو ڪجهه وقت بمبئيءَ جو ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ٿي
رهيو ۽ تازو بمبئي ماسترن جي ڪاليج جي پرنسيپال
جي عهدي تان پينشن تي ويو، سو ولائت وڃي ڊگري
حاصل ڪرڻ لاءِ اُسهيو ۽ سندس جاءِ تي هڪ مسلمان
ماستر، مسٽر سيراءِ مقرر ٿي آيو. انهن ڏينهن ۾ اسانجي ڪلاس
جو مانيٽر هو سوڀو. قد جو قداور، بدن جو ڀرپل، سوڀ
چڱيءَ هستيءَ وارو نينگر هو. الائجي ڇو نئين ماستر جي
گهٽ ۾ اچي ويئو ته مان ڪلاس جو مانيٽر ٿيان. هڪ
ڏينهن اوچتو مون ڏانهن آڱر جو اشارو ڪيائين ۽ آ
هڪدم اُٿي بيٺس. چيائين، ”اڄ کانوٺي ڪلاس ج
تون مانيٽر آهين.“ مان ته ٻنهه واترو ٿي ويس. سوڀو منهنج
دوست هو؛ هوءُ پهرئين درجي کان وٺي مانيٽر ٿي رهيو
هو. منجهس مڙئي خوبيون هيون، ڪابه خامي نظر ڪا
نه آئي؛ هنڪري هيڏي بي معابو ٿڏائي مان مانيٽر ٿيان
اهڙي آڇ قبولڻ لاءِ آءٌ هرگز تيار نه هوس. پر ”سائينءَ
کي منهن تي جواب ڏئي ڪير، ماستر سان منهن سامهو
پوڻ جو اسانجي ڏينهن ۾ رواج اصل ڪين هو. اهڙي

هُو ٻڌي چوٿو! ڪلاس ۾ قاعدگي ۽ ڪنهن به حالت
۾ قائم رکڻي آهي؛ تنهن ڪري لاچار قدم کڻڻو پوندو
هو. موتيءَ ڳالهايو ناهي ۽ منهنجو ڪيس اُٿي ٻيهڻ جو
نادري حڪم نڪتو ناهي. پر موتيءَ کي عام ريت
اُٿاري ٻيهارڻ مان به خاص ڪڙ تيل ڪين نڪرندو هو.
هُو لڄ ۽ شرم جو ليڪو جڻ لتاڙي چڪو هو. اِنهيءَ
ڪري هن کي لاچار بينچ تي ڊگهو ٿي ٻيهڻ جي
سيکت ڏني هئي. پر اُسان جي ڏينهن جا ماستر گستاخي
ڪٿي ٿي برداشت ڪري سگهيا. هنن کي ڪهڙي پرواه
هئي ته ڪير ڪهڙي ڊگمبر جو پٽ آهي؛ هُو ڪنهن
جي نڪ مان وَر لاهيندي ويرم نه وجهندا هئا. موتيءَ
سان به اِئين ٿيو. هڪ ڏينهن مان ڇوڪرن کي قطار ۾
ڪلاس مان سائنس هال ڏي وٺي پئي ويس. موتي
قطار ۾ ڳالهائي به پيو ۽ قطار جي سڌائي به پيو ڀڃي.
سائنس هال ۾ پهچڻ سان مون موتيءَ کي اُٿي ٻيهڻ لاءِ
چيو. جڏهن ماستر روچيرام موتيءَ کي ڪلاس ۾ اُٿي
ٻيٺل ڏٺو ته مون کان پڇيائين، ۽ مون ڪيس حقيقت ٻڌائي.
مڙس گرم ٿي ويو. موتيءَ کي پاڻ وٽ سڏي ٻه ٿڦڙون
۽ اَلل حساب ٺهڪائي ڇڏيائينس، ۽ مٿان اُها ڌمڪي
رکيائينس، جو ڪوئي وانگر پڇ ٽنگن ۾ لڪائي ماٺ
ڪري وڃي پنهنجي جاءِ تي ويٺو ۽ وري قاعدي جي
ڀڃڪڙي ۽ اِنحرافي ڪرڻ کان ”هان“ ڪري ڇڏيائين.
ٻين کي ڌمالون ڪيڏائڻ سولي ڳالهه آهي؛ پر مانيٽري

ٿئي چڪو ئي! هڪدم بينچ تي اُٿي بيهڻ جو اعلا
جاري ٿي ويندو هو. بينچ تي اڀرو ٿي بيهڻ نظر اچڻ
انهيءَ زماني ۾ موت جي سزا مثل هو! صبح جو ڀرارٿن
ويل يا هڪ ڪلاس مان ٻئي ڪلاس ۾ وڃڻ وقت ن
نظارو ڏسڻ وٽان هوندو هو. ڪلاس جي قطار اهڙي
سڌي سوڌي نظر ايندي هئي جهڙي لوهه جي لٺ
ڇا ڪنهن جي مجال جو قطار ۾ ور وجهي يا شانتي مي
وايو منڊل ۾ وڌهن!! منهنجي جمت ۽ ضابطي تي ٻي
مانيٽر رشڪ کائيندا هئا ۽ هرويل پيا ڪوشش ڪند
هئا ته هوُ به مون وانگيان نامور ٿين. پر انهيءَ لاءِ هنن
اهڙا رستا اختيار ڪيا، جو ٻارڻ کي ٻين ۾ پيارو ڪرڻ
بدران ٻارڻ کي ڪوڙو ڪري ڇڏيائون. هيڏي هڻ پڇا
ڪان پوءِ به جڏهن سوپارا نه ٿيا، ته ساڙي ڀڄڪي ۾ پي
ڀڄرندا هئا، حسد ۾ پيا ڪامندا هئا. يوسف ۽ مينو ت
خاص ڪري متا هٽي بيٺا، پر سندن طرز ۽ تمي
شاگردن کي اهڙو تنگ ڪري ماريو، جو لاچار هنن
ماسترن وٽ سندن خلاف وڃي دانهون ڪيون. حسد
۽ جوش ئي کين نيچو نوايو.

موتيءَ سان ته منهنجو ڪو چوٽ جو چندرما ٿي
ڏنو. ڀو به منهنجو ڳوناٺي ۽ ڪي قدر مائٽ پڻ هو، پ
منهنجي هن سان اَصل ڪين پوندي هئي. موتيءَ کي
ڳالهائڻ جي ڏاڍي عادت هوندي هئي. ڪيترا دفع
اِشارا ڏنا هوندامانس، چٽ ڪئي هوندي مانس، پ

توکي ڪير مڃيندو ڇو؟" تنهنڪري ماستر صاحب کي
چيم ته سزا ڏيڻ جو ڪم اُوهان جو آهي ۽ نه منهنجو؛
هر ويرو منهنجي چوڻ موجب هلڻ لاءِ اوهين ٿورو ٿيي
پدل آهيو. ماستر صاحب پنهنجي سر ڀڳوان کي معاف
ڪري ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ ته ڀڳوان تمام فضيلت ڀريو
شاگرد هو ۽ هيءُ پهريون ٿي پيرو هو جو کيس اُٿاري
بيهاريو ويو هو. اُٿاري بيهارڻ جي سيکت ٿي سندس
لاءِ ڪافي هئي. پر ماستر صاحب کي انهيءَ ڳالهه اُچي
منجهايو ته جي ڀڳوان کي ائين ٿي ڇڏي ڏيو ته مانيٽر کي
دل ۾ ٿيندو ته "مون کي رهائي ڪري دوست خلاف ته
ڊانهن ڏني، پر ماستر هنکي ڇڏي ڏنو، ته پوءِ منهنجو
ملڪ کهڙو ٿيو." تنهن ڪري هنجي مرضي هئي ته مان
چوان ته "ڇڏي ڏيوس"، ته پوءِ قصو سولو ٿهي پوندو.
تنهن ڪري چيائين ته "جڏهن تون چوندين تڏهن ڪندس."
انهيءَ تي مون ته پهه جواب ڏنو ته "مان چوان ته ڦاهيءَ
تي چاڙهيوس ته اوهين ائين ڪندا؟" منهنجو چوڻ ۽
ڀڳوان جو اوچنگارون ڏيئي روئڻ؛ ڇوڪر جهل ٿي نه ڏني.
هوُ ته اَڳ ۾ ئي لڄ ۾ پئي ٻڏو؛ مٿان جو اسان جي ڪليءَ
پنچائت ۾ اَچي سزا جي سوال تي رد بدل ٿيي، سا هن
جي سهڻ کان ٻاهر هئي. خير ماستر ته قصو اتيئي ختم
ڪري ڪم چالو ڪيو، پر مون لاءِ ته ماجرا اچي ڪڙڪي.
دل ۾ ڏاڍو ڏک ٿيم، پر ڪري ڪجهه به نه پيو سگهان.
ڪليو ڪلاڪ ڀڳوان کي پرچائي به نه پيو سگهان. ڇوڪرا

۾ مٿو وڌندو آهي جڏهن پنهنجا دوست، دوستيءَ
جو فائدو وٺي، مستي ڪرڻ شروع ڪندا آهن. مانيٽري
سٺي تڏهن ڪمائي سگهبي جڏهن اِها ڳالهه سان هلبو
جڏهن ”دوستيءَ“ ۽ ”نہ دوستيءَ“ ۾ فرق نہ رکبو
انهيءَ ۾ ماستر جو ويساهہ بہ قائم رهندو ۽ شاگرد بہ مانيٽر
کي عزت جي نظر سان ڏسندا. البت دوستن سان ڪي
قدر ڦڏائڻي بہ پوندي. هڪ دفعي ڏاڍي تعدي ٿي.
ڀڳوان منهنجو گهرو دوست هوندو هو. هميشہ مون سان
گڏ ساڳئي بينچ تي ويهندو هو. اسانجي ياراڻيءَ تي
ٻين کي رشڪ ٿيندو هو. هڪڙي ڏينهن ماستر جي
غيرحاضريءَ ۾ مان شاگردن کي شانتي ڪرائڻ لاءِ بيٺو
هوس. اَلائي ڀڳوان جي کهڙي ڪل ٽڙي. ٻنيان منهن
وراڻي ڳالهائڻ لڳي ويو. چوڪرن ڏٺو، مون بہ قدم
کڻڻ ۾ ڪوتاهي ڪانہ ڪئي. ماستر جو آيو تہ ڀڳوان کي
بيٺل ڏٺائين. ڀڳوان، ماستر جو بہ لاڏلو هو. هن ڪيس
ڪا بہ سزا ڏيڻ نٿي چاهي. پنهنجو بوجو لاهي مون تي
ٿي وجهڻ چاهيائين. جڏهن مون ماستر صاحب کي
ڀڳوان کي اُٿاري بيهارڻ جو ڪارڻ ٻڌايو تہ ماستر صاحب
چوي تہ ”تون ٻڌاءِ تہ کهڙي سزا ڏيانس.“ منهنجي
من ۾ ماندائو مچي ويو. دل چوي ”دوست ڪئن
مارائيندين، دوستي ڪيئن ڦڏائيندين؟“ دماغ چوي تہ
”سزا نہ ڏيڻ جي اَثر ۾ تون ڪيئن پائيدار ٿيندين؛
دوست کي ڇڏائيندين تہ ٻوءِ ڪير تنهنجي ٻڌندو يا

سرمن، ويس وڳن، ۽ هار سينگار تي ضرور ڌيان ڏيندا ۽ ٻين جي اَٽياڻ تي ٽيڪاٽپڻي ڪندا، پر ڪلاس جي سڪل صورت تي نظر ڇو تي چڙهين! وديا جو، وايومنڊل تي ٻه، گهٽو، ٻدار آهي؛ پر اهو سمجهي ڪير!! پر جي سرڪار ۽ سائينءَ پنهنجي "گهر" جي سينگار ۽ سنڀال جي ڪا ٻه اون ڪاڻ تي ڪئي ته انهيءَ کي مان ڪهڙو ڏي همٿ ڏيئي سگهيس! اهڙي دليلبازيءَ سان منهنجي دل ٻرسن نه ٿي. دل ۾ آيم ته اهڙو ڪو تدارڪ ڪجي جو ٻسو ڪلاس ٻهڪي اٿي. لاتي خيال آيم ته جيڪڏهن ميز، ڪرسي، بورڊ ۽ ٻاهرئين دروازي کي فقط تيل جو همٿ ئي ڏيو ته جوانيءَ جو جلوو نڪري نروار ٿيندو. صلاح سٺي ۽ سولي هئي، تنهنڪري ڏن کي نڪيو ۽ تسلي ڏي. پٽيوالي کي ٻه آنا ڏيئي، ڪوپري جو تيل آڻايم، ۽ جڏهن سڪول ۾ هوءِ موءُ ٿيو ته مان ٻه دروازا بند ڪري جنجي ويس مڪ ڏيڻ کي. ڪم ختم ڪري، جنهن مهل ڪلاس ڏي نظر ڪيم ته رونق ئي علحدي لڳي پيئي هئي!! صبح ساڻ سڪول ۾ هل هلاچو شروع ٿي ويو. جيڪو اسانجي ڪلاس وٽان پيو لنگهي سو ڪلاس جو نئون رنگ ڏسي هڪ پاسي خوش ٻه پيو ٿئي ته ٻئي طرف ايرکا ۾ پيو سجهي. ماستر صاحب ٻه هيءُ نئون رنگ ڏسي ٻرسن ٿيو. واري وٽيءَ تي انسپيڪٽر صاحب اسانجي ڪلاس ۾ ٻه آيو. الائجي ڇا اسانجي ڪلاس ۾ وٽي ويس جو ڪمپ ڪوڙي ويهي

چا چوندا! ٻڳوان ٻه مونسان دل سان رسي پيو، بس، ٿو
ته ”سوٽو موٽو سڀرين، آيا ريندو وٽ“ واري ڪار مونسان
ٿي. ڳالهه واشگاف ٿي وئي. سڀڪو اسان ڏي نهاري
اکين ۾ پيو ڳالهائي. لڪي لڪي ٻڳوان کي پيو ڳالهه
سمجهائيندو هوس ۽ پرچائيندو هوس. نيٺ جوش ۾ ر
ٿيس ۽ پاڻ ۾ کيرکنڊ ٿي وياسين. ڇوڪرا واٽڙا ٿي ويا
کين پڪ هئي ته ٻڳوان اصل ڪين نهندو. پر هو ٻليل
هئا. ٻڳوان دوست منهنجو ۽ سندس خبر ڪين وڌي ڪا!
مانيٽريءَ مان پهريون سبق سکيس ٻي ريائيءَ جو، ۽
ٻي ريائيءَ ڪري ٻي ڀ پائيءَ جو.

سڪول سان ته اهين ئي دل هئي، پر مانيٽري سبب
اُن سان هڪ نئون نينهن ٿيو وفاداريءَ جو. سڪول
جي گهنٽائي ته هونءَ ٻه ڪين ٿيڻ ڏيندا هئاسين، پر
هاڻ اُن جو نالو مٿي ڪرڻ ۾ وڏي ڪا فخر ٿيڻ لڳو هو.
اَنگريزي پنجين درجي ۾ هوس ته هڪ ڏينهن ڪلاس
ماستر چيو ته ”سپاٽي انسپيڪشن آهي، انهيءَ ڪري
ڪلاس ۾ هميشه کان وڌيڪ صفائي هئڻ گهرجي.“
صفائي ته گهٽيائي چڱي، پر ڪلاس ۾ ٻيل سامان جو
سڪو نوٽ لڳو پيو هو، ته سڪٽي صفائيءَ مان ڪيڙو
ٻُٽو ٻري ها! سرڪاري ٿيڙ اَڪثر طرح بيگانا هوندا
آهن. دروازن درين، ميزن ڪرسين، بينچن ۽ بورڊن
کي پل چونـ سال ٿيري ٻـ وڃن ته ڪين پالش جو
همت نصيب نـ ٿيندو. ماستر ۽ عملدار پنهنجن سيند ين

ڪير؟ هاڻي پرنسيپال دانهن جا ڪاغذ موٽندي ڏياري موڪليا آهن، مان ڪهڙو جواب ڏيان؟“ ماستر ويڙهيمل جهڙو هر دل عزيز ماستر ٻيو اچي ڪٿان!! مون چيومانس، ”سائين ڪو الڪو نہ ڪريو، آءٌ پاڻيهي تو سيئي سان پچان.“ لنگهي ويس پرنسپال وٽ. ديوان ڏيارام ٻيو دل گهريو سائين هو. چيومانس تہ ”سائين، ماسترن کي اجائي ڪونس اچي ڪنيو آهي جو ٻہ فرياد تا داخل ڪن. ڏوهي پاڻ، ڦاهي وجهن ٻين جي ڳچيءَ ۾.“ پرنسپال وائڙو ٿي ويو. چيائين: ”سو ڪيئن؟“ مون چيومانس ”سائين هيئن: سڪول جي قاعدن موجب ڇنڇر صبح جو سيئي ماسترن کي گهنڊ لڳڻ سان راند جي ميدان تي سڄي سڪول جي ٻارن جاچڻ لاءِ حاضر ٿيڻو آهي. گذريل ڇنڇر تي اوهانجي گهران سڀ اخبارون گهنڊ لڳڻ کان پنج منٽ پوءِ آيون، جي مان ٻہ وقت ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ لڳائي آيس. جيڪڏهن ماستر صاحب چون ٿا تہ اخبارون ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ ڪون هيون، تنهنجي معنيٰ تہ هو ٻار ميدان تي ويا ئي ڪون هئا. اِها هنن سڪول جي قاعدن جي اِنحرافي ڪئي آهي. باقي جي ٻار تان موٽڻ بعد ٻہ چون ٿا تہ اخبارون ڪون هيون تہ اهو نسورو ڪوڙ ٿا ڳالهائين، ڇو تہ مان خود اخبارون ميز تي رکي آيو هوس. تنهن کانسواءِ سائين، هُو جو پٽيوالو اوهانجي گهران اخبارون کڻي ايندو آهي، تنهنکي ڪري تاڪيد ڪري ڇڏيو تہ ڇرڪو نہ اچي، جڏهن

رهيو. ماستر صاحب سان مرڪي پيو ڳالهائي. عام طو
انسپيڪشن جو حڪم نڪرندو آهي تہ هر هند هراس
ڇانئجي ويندو آهي، ڇو ڪہ ڪلاس گهمي ويو آهي
۽ انسپيڪٽر بہ پنهنجي هستيءَ ڄاڻڻ لاءِ منهن ۾ گهم
وجهيو پيا ماسترن کي تنگ ڪندا آهن. اسانجي ڪلاس
۾ بہ جڏهن انسپيڪٽر صاحب پهريان گهڙيو تہ منهن چڙه
پيو هوس ۽ سندس اکين مان عملداري خنڪي ظا
پئي بکي؛ پر ڪرسيءَ تي ويهڻ سان ڦڙڪو ڦري وي
عملدار خوش تہ ماستر خوش، ماستر خوش تہ شاگرد
خوش. پر جڏهن انسپيڪٽر صاحب آخر ماستر صاحب
سان موڪلائي اٿيو، تہ ڪلاس جي ٻچان اسمن پاڪ
بخوبيءَ سندس سلڪ جي سوٽ تي چٽي، اُن ڪ
پنهنجي علحدي فن سان رنگي ڇڏيو هو!!

مانيٽري ڪماڻڻ سبب منهنجو حوصلو وڌيو. جيڪ
خاصيتون مون ۾ مانيٽون ٿيون ميون پيون هيون، س
نڪري نروار ٿيون. منهنجو پاڻ ويساه وڌيو. هڪ دفع
ڏسان تہ ماستر ويڙهومل منهن پيلو ڪيو پيو اچي. چيوما
تہ "سائين، خير تہ آهي." چيائين تہ "پيو مڙ پوئي سڪ
بن ماسترن پڪار ڪئي آهي تہ ماسترن جي ڪوئيءَ
اخبارون وقت تي نٿيون پهچن. مثال ڏنو اٿن گذر
ڇنڇر صبح جو. مان بہ چا ڪريان. اخبارون وغيره پهر
وڃن ٿيون پرنسپال جي گهر. اُتان ئي جي وقت تي
ايندي يون تہ مان ڪهڙي وہ وڃان، ۽ پرنسپال کي چو

# ٤- سرٽيفڪيٽ تي ڪڍايم

مان ۽ نارائڻ نڍي هوندي جا يار آهيون. ڪنهن ڏينهن منهنجي ڪڪي سنڌس ڪم ۾ ڪجهه ڳالهيون سمجهڻ لاءِ وٽس ويئي. اُن ڏينهن سنڌس ڪڪي جو جنم-ڏڻ هو، جنهنڪري سنڌس ڪنوار منهنجي ڪڪيءَ ۽ سنڌس ساهيڙيءَ اڳيان ٽول جي پليٽ آڻي رکي. سياڻ يڪ چوڪرين لڄ وچان پروفيسر جي ٽول کي هٿ به نه لاتو. اِنهيءَ تي نارائڻ چيو ته ”نه توهان کي سڌ آهي ۽ نه سانئڻ، ته چيٽن سان منهنجو ڪهڙو رشتو آهي. اسين نڍي هوندي کان گڏ پڙهيا آهيون. ڪاليج ۾ به گڏ هئاسين. پر انهيءَ کان وڌيڪ ته اسانجي ياراڻي گهري هئي. اسان مان اڪيلو ڪو به نظر ڪين ايندو هو. جي اهڙو اتفاق ٿيو به هو ته هرڪو انهين تي پڇندو هو، ”ڇا، پاڻ ۾ وڙهيا آهيو ڇا؟“ هڪ ڏفعو وڙهيا به هئاسون، پر هميشه لاءِ نهڻ لاءِ. منهنجي شاديءَ ۾ منهنجي ڪنوار جا زيور به چيٽن ئي ٺهرايا هئا. سو جي اوهين ٽول نه کائينديون ته ورِي به ڏوراپو مونکي ئي ملندو، ته شايد تنهنجي ڪارائڻ تي پوري دل ئي ڪانه هئي!!“ چوڪريون واتڙيون ئي وييون ته هيءَ پروفيسر، جو ڪاليج ۾ هڙو ڳوڙهو ۽ گنڀير، جنهنجو ڏکو چوڪرن توڙي چوڪرين ۾ ڌهڪو وجهي ڇڏيندو آهي، سو اڄ ايڏي پابوءَ مان ڪيئن ٿو ڳالهائي!! ڪڪيءَ ڇڏهن

ڪنھن تي بہ الزام نہ مڙھجي ۽ ھر ڪنھن جي لاءِ رھج
اچي." ديوان ڏيارام تہ ھڪدم تاڙي ويو تہ مانيٽر ڪٿا
ٿو اچي. تنھن چيو تہ "ٻٽ، تون ڪو خيال نہ ڪر؛ چند
واري حقيقت اھڙي ٻڌائي اٿيئي جو الزام مڙھيند
ماستر خود گناہ-گاريءَ لاءِ معافي وٺڻ لاءِ مجبور ٿيندا.
ڪلاڪ بہ مس ٿيو تہ ماستر وڏھيمل گھرايو. ياڪر
پائيم ۽ مبارڪون ڏيو ڏنيم؛ ڏاڍھين ماسترن ڪانئس اچ
کميا گھري ھئي.

اِھي ھئا اسانجي مانيٽريءَ جا ڪيل! پر اج تہ حالت
بدلجي چڪيون آھن. خود بادشاھن جوئي ساہ مٺ
اچي ويو آھي، تہ مانيٽر کھڙي بادشاھي ماڻيندا!

سبب ۽ دوستن جي همت ڏيارڻ تي، ساليانيءَ امتحان
کان اڳ ئي پهرين قطار ۾ اچي پهتو هوس. امتحان ۾ ته
اچرج ڪري ڏيکاريم. ماستر موهنداس ٻڌائي ڇڏيو هو
ته جيڪو حسابن ۾ گهٽي ۾ گهٽيون مارڪون ڪٽيندو،
سو ئي پهريون نمبر ماريندو. انهن ڏينهن ۾ چوٿين درجي
جي ساليانيءَ امتحان وٺڻ لاءِ انسپيڪٽر صاحب ايندو هو،
جنهن شاگرد بي ريائيءَ ۽ لياقت انوسار انگريزي درجي
۾ چاڙهيا وڃن. حسابن جو امتحان شروع ٿيو ته اسانجي
پاڻ ۾ سخت چٽاڀيٽي چالو ٿي ويئي. انهيءَ چڪريءَ
۾ فيضوءَ جو هڪ حساب غلط نڪتو، تنهن ڪري هو
پهرين نمبر اچڻ کان ڪاٽا ٿي ويو. باقي رهياسين مان
۽ مهراج نٿو. نٿو مهراج مون کان برابر هوشيار هو، خود
حسابن ۾ پڻ ۽ هن ئي ته مون کي اڳيان اچڻ ۾ واهر
ڪئي هئي. پر آخرين حساب ۾ مان ڪاٺيس گوءِ ڪڍي
ويس. حصي رسيءَ جو حساب هو. انسپيڪٽر صاحب
چيو ته ”جيڪو شاگرد هيءُ حساب سولي رستي پهريون
نمبر صحيح ريت ڪري آڻي ڏيکاريندو، تنهن کي ڏهه
مارڪون وڌيڪ!!“ حساب هو ته ڪا شيءِ پنجن رپين
ساڍن چوڏهن آنن، ته ٦٥ شيون ڪيتري؟ مان ڪراچيءَ
مان سکي آيو هوس ته جتي ڪنهن شيءِ جي قيمت
ٻارهن آنن کان مٿي هجي ته اها سڄي رپئي جي حساب
سان آسان ريت ڪري، ان مان گهٽ آنن جو حساب
سولائيءَ سان ڪٽي ڇڏجي. سو مون اهو رستو اختيار

مونسان اها سربستي ڳالھ ۽ منڍاين ڪاٿي اچڻ جو ذڪ
ڪيو ته مون نارائڻ جي هر ڳالھ جي تائيد ڪئي. هينئ
ٻمبئيءَ ۾ برابر گڏجڻ گهٽ ٿو ٿئي، پر اها سالن جي
پاراٽي پچاڙيءَ ويل به وسرڻ جي نه آهي.

اهو نارائڻ مونکي اڄا تائين چيڙائيندو آهي. مار
چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ هوس ته ڪراچيءَ مان ڇهن
مهنن ڪاڻ ڳوٺ سيوهڻ وڃڻ پيو. نارائڻ به اتي هو.
اسين ٻئي همڪلاسي هئاسين، ۽ جڏهن ته منهنجو گر-پت
۽ سندس پيءُ ٻئي ڪاليج جا پروفيسر هئا، تنهنڪري
اسان جو سياويڪ ريت پاڻ ۾ سنبنڌ ٿي ويو. ٻنهي
چوٿين درجي جو امتحان گڏ پاس ڪيو ۽ ٻئي پهرين
انگريزيءَ ۾ آياسين. ڪلاس ۾ پهريون نمبر مهراج نٿوُ
ٻيو نمبر فيضوُ، واڇ ميڪر جو پٽ، ۽ ٽيون نمبر مان
باقي ٻيا سڀ پٺيان. اسان جو ڪلاس ماستر هو، ماستر
گوردنداس ۽ هيڊ ماستر، ماستر نارائڻداس. مئيءَ مهني
جي آخر ۾ سڪول مان سرٽيفڪيٽ ڪڍائي اچڻ لاءِ
مونکي گهران چٺي ملي، چاڪاڻ ته جون مهني
ڪراچيءَ واپس وڃڻو هوس. چٺي ڏيڻ تي ماستر صاحب
سرٽيفڪيٽ ڪڍڻ جي تياري ڪئي، ۽ ان سان گڏ
سڀني شاگردن کي ٻڌايائين ته مان سڪول ڇڏي رهيو
هوس. سڀني جي دل ننڍي ٿي. جيتوڻيڪ مان سڪول
۾ فقط ڇهه مهنا پڙهيو هوس ۽ اچڻ وقت همڪلاسين
جي پوئين قطار ۾ وهاريو ويو هوس، ته به شهري فهم

”جڏهن صورت ۾ چوٿين ڪلاس ۾ ٽيون نمبر آهي، ته پوءِ ڪيئن سرٽيفڪيٽ ۾ موچارو (Very Fair) ڇو ڏيکاريو ويو آهي؟“ انهيءَ تي ماستر صاحب کي سڏ ٿيو، ۽ جڏهن ڪانئس انهيءَ بابت پڇا ٿي، ته چيائين ته ”فيئر معنيٰ سٺو، وري فيئر معنيٰ تمام سٺو؛ انهيءَ ڪان وڌيڪ ڇا لکان!!!“ هيڊ ماستر جي هدايت تي مونکي وري فيئر مان Good رمارڪ ڏنو ويو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ نارائڻ پڻ سرٽيفڪيٽ ورتو ته هنکي سڌو سنئون ”گڊ“ رمارڪ ڏنو ويو. انهيءَ ٿي ڪارڻ هوءُ مونکي چيڙائيندو آهي ته ”توکي گڊ رمارڪ زور لڳائڻ تي ٿي ڏنو ويو هو، ۽ حق حقانيءَ، جئن مونکي مليو!!!“

ڪيو؛ باقي شاگردن ٻهرين ٻن رپين، پوءِ اُنن آنن، ٻ
وري ڇهن آنن، ٻن آنن ۽ آخر اَڌ آني جو حساب لڳائي
مس جوڙ ڪري، رقم ڪئي. نڪو جيترو ٽيڪ قلم جو
مونکان ننڍو هو، تہ بہ ٻن قدمن سان حساب ج
جواب لهڻ مون لاءِ جهٽ ۽ آسان ٿيو، جيترو ٽيڪ ن
مهراج کي بہ پنجن قدمن کڻڻ ۾ ڪا خاص ورم ڪانہ لڳي
پر ٻهريون صحيح حساب مون ڪري ڏيکاريو! تنه
هوندي بہ مان ٽيون نمبر بيٺس، ڇاڪاڻ تہ ٻين ڪمن
مهراج ۽ فيضُو مونکان گوءِ کڻي ويا. تڏهن بہ ٽيون نم
بہ ڪو لائو ڪين هو. تنهن ڪان سواءِ پنجين درجي
بہ جيڪي ڏينهن هوس، سي پنهنجي هوش سنڀ
هر ڪلاسين ۾ چڱو ڀلارو ٻڌيو هوس، جنهنڪري سڪو
ڇڏڻ تي ماستر صاحب ۽ ڪن ڪلاسين مونکي پنهنجي
شپ پاوِنا ڏيکارڻ ڪاڻ سهڻا ڪئلينڊر ۽ گل ڏنا
مان سڀ شيون ۽ سرٽيفڪيٽ کڻي گهر آيس. منهنجي
گرو-پتا جي سرٽيفڪيٽ تي نظر ٻوڙائڻ تي سندس
منهن تي فڪر جو گهنج نظر آيو، ۽ مونکان پڇيائين
”ڇو، تون پڙهڻ جو ڪيئن آهين؟“ مون ڪيس سر ٻستي
حقيقت سڻائي ۽ ڪئلينڊرن ۽ گلن ڏنارن پنهنجي
سچائيءَ جي ثابتي پيش ڪئي.

ٻئي ڏينهن مان ۽ منهنجو گرو-پتا سرٽيفڪيٽ سوڌ
هيڊ ماستر صاحب وٽ آياسين. منهنجي گرو-پتا، هيڊ
ماستر صاحب جو انهيءَ ڳالهہ ڏانهن ڌيان ڇڪايو تہ

جن کان جاکوڙ ڪانه پڄندي هئي، سي صاحبي ماڻهن
خاطر اچي ماستري ڪندا هئا. تنهن زماني ۾ پڻ
هر ڪنهن ماستر جي مٿان سندس ڏکي ۽ ڏاهپ تي
مدار رکندي هئي. تازو هڪ جهوني ماستر صاحب سان
سالن پڄاڻان ملاقات ٿي ويئي. اوڏي ويل خوش خيريافت
ڪري، ٻه ڳالهيون ٻڌي ٻڌائي، گهر موٽي آيس؛ مگر
واندڪائيءَ ويل جڏهن يادگيريءَ کي تازو ڪيم تڏهن
ماستر دئوءَ جو ٽيهه سال اڳ وارو درشن اکين اڳيان چٽو
اچي بيٺو.

ڪن سببن ڪارڻ چوٿين درجي جو پويون اڌ سال
مونکي ڳوٺ وڃي پڙهڻو پيو. جانس نهنس ڪراچيءَ ۾،
سو ڳوٺ وڃڻ تي خاص خوشي ڪانه ٿي- پر جتي
ماني اتي ماڳ. اتي چوٿون پاس ڪري پنجين درجي
۾ آيس ته جلد ڪراچيءَ واپس ورڻو پيو. منهنجا مڙيئي
دوست ۽ پاڙي وارا وچي سرڪاري سڪول ۾ داخل
ٿيا هئا، پر مان جو چرڪو آيو هوس، تنهن ڪري مون
لاءِ انهيءَ سڪول ۾ داخلا ان ويل ته محال هئي. لاچار
عادل هاءِ سڪول ۾ داخل ٿيس. خانگي سڪولن ۾
عادل هاءِ سڪول اول نمبر ليکيو ويندو هو. پهرئين ئي
سال ماستر دئوءَ منهنجو ڌيان ڇڪايو. شڪل جو هوندو
هو گورو، ۽ مڙس هوندو هو پنهنجي فلڪ وارو- ڌرتي
۽ سندس داب هيٺ جهڪي، سندس سلام ورائيندي
هئي. ورندي سال هوءُ اسانکي انگريزي سيکارڻ لاءِ

# ٥- ماستر ڊَئُو

ماستريءَ ۾ بادشاهي آهي. پر هيءَ بادشاهي ڪن
کي آئري ڪين ٿي، ۽ هر ڪو لوڪشاهي راڄ ٿو پس
ڪري. تنهن ڪري ماستري بادشاهيءَ ۾ پڻ ڍڳو فر
اَچي ويو آهي. نه ته اڳئين ضرور چئبو ته جن کي آڇا
بادشاهي ڪمائڻ جي طرز ۽ ڄاڻ آهي، سي اَڄ
ماستريءَ ۾ پنهنجو راڄ ماڻين ٿا. اَڳي ته ماستريءَ
باقاعدي بادشاهي هئي، ۽ هر ڪو گرو گنجو ماستر ڪ
ڪاپار مٿي ڪيو ٿي هليو، ڇڻ هر هنڌ سندس ٻو
ٿي هلي. ماسترن جو شاگردن تي اهڙو تہ رعب ه
جو ڇوڪر ته ڏبيا رهندا هئا، پر سندن مائٽ پڻ هيس
رهندا هئا. اَڄ ڪالهه اهو قصو ڪٿي آهي! شل نه ماس
ڪنهن ڇوڪر جي چنب ڪڍي، پوءِ سندس خير ڪونهي
هونءَ ته مائٽن کي منٽ جي به فرصت ڪانهي جو پا
ڪلاس ڪٺي پڇن تہ پڙهڻ ۾ ڪهڙو حال اٿن- در مه
ماهوار رپورٽ تي پڻ نمبر پريل نيڻن سان صحيح پا
ويندا، پر جي ڪنهن بار ڪا ماستر خلاف داٺهن ڪ
ته مائٽ منيو. آڪڙ رکي، ڪاهي ايندو سڪول
اوڏي ويل آفيس جي ڏير وسري ويندي، فقط ما
جي سنوارتي پيئي سندن مغز ۾ ڦرندي. اَڳي انهن اَ
ڪين هو. ”ماستر جي مار، ٻار جي سنوار“ ڪر
ليکبي هئي. انهيءَ ڪارڻ وڏن گهرن جا صاحبزا

مهڙي ۾ ماستر صاحب، ماسترن لاءِ خاص رمارڪ ڪالم
۾ ڀرڻ ڪجهه لکي ڇڏيو هو. مهنجو اُن ڏانهن خاص
ڌيان ڪونه ڏنو هو، ڇاڪاڻ تہ رمارڪ لکيل هئا
هئا انگريزيءَ ۾- مون لاءِ اهي سمجهڻ اَلبت اَهنجا هئا.
جڏهن رپورٽ ڪاپي اَچي گهر پيش ڪيم تہ بابو، اِها
ڏسي مرڪيا، ۽ صحيح سان گڏ مائٽن جي رمارڪ ڪالم
۾ پڻ ڪجهه لکي ڏنائون. جڏهن رپورٽ ڪاپي واپس
اسڪول کڻي ويس تہ ماستر صاحب اها ڏسي اچي ٺهڪ
۾ پيو. مونکي اَلبت عجب لڳو تہ ماستر صاحب ڇا تي
کلي رهيو هو، مگر منهنجي ڇا مجال جو ڪائس سندس
ٺهڪ جو سبب پڇان! جڏهن گهر آيس تہ اَتي اَچي پڇا
ڪيم تہ آخر ڳالهہ ڪهڙي هئي، تڏهن مس پتو پيم تہ
ماستر صاحب هڙڙو سنو رمارڪ ڏيندي بہ لکيو هو تہ
”ڇوڪر کي اَجا بہ ڪجهہ پڙهائيءَ جي پٺتي گهرجي؛“
انهيءَ تي بابوءَ جواب ڏنو هوس تہ ”منهنجي مرضي
اهي تہ اَسان جو ٻار ڪو اَڪابر (*Excellent*) بڻجي،
سندس لاءِ ”تمام سنو“ (*Very Good*) ثابت ٿيڻ ۽ اُن
۾ قائم رهڻ ئي ڪافي آهي.“ ويچاري ماستر سياٽپ
۾ سهٽي ڏوڙائي، مگر اُن جي موٽ ۾ جواب پڙهي
دنگ رهجي ويو، ۽ لاچار ٺهڪ ڏيئي ٽيوشن(*Tuition*)
ڀرڻ جو خيال ٽاري ڇڏيائين!!

مقرر ٿي آيو. ماستر دئو وڏي آڪه جو ٻار هو- سند
وڏا چڱي عهدي وارا هئا. آسودگي سندس چهري
پوشاڪ مان پيئي پڌري ٿيندي هئي. سندس هلت چلت
سندس خنڪي ظاهر نظر ايندي هئي ۽ سندس ڳالهه
مان سندس خودداري نمودار هئي. پاڙهيندو اهڙ
پڪ ۽ پختائيءَ سان هو، ۽ اهڙي ساڌارڻ نموني،
ڄاڻو ڪيئو انگلنڊ ۾ ٿي هو- پوءِ خبر ناهي ڪيئن اس
وٽ اچي سهڙيو هو. مڙني ماسترن مان ماستر دئو م
کي وڌيڪ وڻندو هو. مان انگريزيءَ جي اڀياس ۾ انه
ڪري خاص چاهه وٺڻ لڳس ڇو ته هو فقط انگريزي
سيکاريندو ۽ پاڙهيندو هو. منهنجو لاڙو پنهنجي
۾ ڏسي، هو به مون ۾ چاهه وٺڻ لڳو. ساليان
امتحان ۾ باقي ڪي ٿورا مهنا وڃي رهيا هئا. اس
تڏهن ايڏا ته ننڍا هئاسين، جو دنيا جي ول ڇل ج
اسانکي لک به ڪانه هئي. هاڻي ٿي پتو پيو آ
ته ماسترن کي خانگي طور پاڙهڻ جي ڪيڏي نه ڏا
رهي ٿي! نيم موافق مهني پوري ٿيڻ تي ماستر صاح
رپورٽ ڪاپي پري ڏني. هونءَ به پڙهڻ جو چڱو هوس
جنهنڪري هميشه سيني ۾ سٺي رمارڪ ملندي هئي.
هن مهني الائجي ڇو، ماستر دئوءَ سيني ڪمن ۾ "
سٺو" لکي ڏنو. مان ڏاڍو گدگد ٿيس. شايد ششماه
امتحان ۾ اڳي کان چڱو ڪرڻ ڪري ماستر صاحب پنهن
رايو بدلائڻ لازم سمجهيو هو. اهو ته سڀ سٺو، پر

۾ ٻوڪ شمار ڪيو ويندو هو. انهيءَ جا ماستر آزمودگار، انهيءَ جي پڙهائي عاليشان، ۽ انهيءَ جو انتظام، فضيلت ۽ شان علحدو ۽ عمدو. ٻيو ڇاڪاڻ ته سرڪاري اسڪول هو، ۽ تنهن زماني ۾ انگريز بهادر جو راڄ هو، تنهن ڪري انهيءَ قومي ڀاءُ البت عدم پيدا هو. انهيءَ هوندي به الائجي ڪٿان مان جڏهن ميٽرڪ پڙهندو هوس ته پراڻا ڀاءُ جو ترورو نظر آيو. تنهن سمي اسڪول جو هيڊ ماستر هو ديوان ڏيارام وسٽمل ميرچنداڻي. انهيءَ سال ٻهار پرڳڻي ۾ ڌرتي ڌٻي هئي، جنهن چڱا راڳا ڪري ڏيکاريا. اڪيچار انسانن جي جان هلي ويئي؛ لڪن جا جهڳا جهڳڻ ٿي ويا، جان ۽ مال جو ايڏو ته نقصان ٿيو جو ساري ملڪ کي شوڪ وٺي ويو. ٻهار جي ڀونڪمپ جون خبرون اسان تائين پڻ پهچي وييون، جيتوڻيڪ انهيءَ زماني ۾ اسان جيڏا ٻار روزانين اخبارن نوسڻ ۾ ايڏو چاهه ڪين وٺندا هئا، جيترو هينئر ٿو نظر اچي. منهنجي من ۾ ڀاءُ جاڳيو ته اسانکي پنهنجن سقيم ديس-واسين جي هن درد شا ويل، پنهنجي وت آنوسار، ضرور ڪجهه واهر ڪرڻ جڳائي. اسانجي هيڊ ماستر صاحب کي پڻ اهڙو ويچار آيو. مان چئي نٿو سگهان ته اهو ويچار سندس اندر ۾ پنهنجو پاڻ اڀريو هو يا سرڪاري هدايتن اهو پڙڪايو هو. نوٽيس نڪتو ته جن به ٻارن کي ٻهار جي ڀونڪمپ جي ستايل جنتا لاءِ ڪجهه ڏيڻو هجي سي پئسا آڻي ڪلاس ۾ ڪٺو ڪن. ڪن پئسا ڏنا، ڪن

## ٦- خوشي

سڪول واري وقت ۾ منهنجو ٻيو گهرو دوست ه
خوشي. خوشي شاهوڪاري ٻار هو. پٽس ڪراچيءَ
ڪنهن وڏي عهدي تي هو. انهيءَ ڪري ماستر ڪيس
خاص نظر سان ڏسندا هئا. انهيءَ ڪارڻ، يا ٻئي ڪنهن
سبب، خوشي البت مغرور ٿي پيو هو. پر الائجي ڇ
مون سان ڏاڍي دل ٻڌهي ويس. رهندو به اسان جي
ويجهو ئي هو، ۽ ننڍي هوندي کان ساڳئي ئي سڪول
۾ پڙهيا هئاسين. خوشي مونسان ٻلڪل سنئو هلندو هو
وهندو ئي منهنجي لڳ هو، ۽ وچهه ملندي پيا ڳالهيون
ڪندا هئاسين. ڪلاس ۾ ته نهيو، پر ٻاهر پڻ ڳالهيون
ڪندي ڪلاڪ نڪري ويندا هئا ته به وقت جي ڪ
سمڪ نه رهندي هئي. اهو اليلائيءَ جو عرصو هو
خوشيءَ مونکي پنهنجي سر هنيلائيءَ جي لڪ ڪڏهن
ڪين ڏيکاري، جيتوڻيڪ ڪيس ٻين سان ڏسندي
جاچيندي مون محسوس ڪيو هو ته منجهس وڏ ونهون
جو وڏو حصو هو. هڪ ڏينهن اها ڇڻو اپري پيئي
مون ان کي اتيئي ٻوسائڻ جو پڪو ڪيو، ڇاڪاڻ ته
منهنجي پاراٽي غرور وارن سان هرگز ڪين ٺهڪي
سگهندي هئي.

مان ڪراچيءَ جي سرڪاري سڪول ۾ پڙهندو هوس
ڪراچيءَ جو سرڪاري سڪول سنڌ جي مڙني سڪولن

سمجھيون، جو غريبن لاءِ ڪپڙا ڌار ڪرڻ کي ڪميڻو ڪم ڪري ٿو ليڪن؛ اھو شايد تنھنجي شان وٽان ناھي. ڇگو، سياڻي ٿوڪي پڻ انھيءَ ڪٽڪي - ڪٽيءَ يا ٿوپيءَ جي - ڏندي جو چشڪو وٺانبو." ڳالھ انھيءَ ذھن اتي ختم ٿي؛ خوشيءَ سمجھيو ته ھيءَ سڀ چرچو ھو، اھا سايا ٿي نٿي سگھي.

ٻر مون ته پاڻ سان اُتي جو اُتي فيصلو ڪري ڇڏيو ھو ته خوشيءَ جي ٽڪ مان ور اُوس لاھبو. ٻئي ڏينھن رسيس ۾ ايشور پريمچند کي چيم ته "تون اڄ ڪم تي نه ھلجانءِ." رسيس ختم ٿيڻ تي ماستر صاحب ڪان موڪل وٺي ڪلاس ۾ گھڙيس، ڪيس اڇي وڏي واڪي چيم ته "سائين، ھيڊ ماستر صاحب چيو آھي ته اڄ خوشيءَ کي ساڻ ڪري ٻھار وارن لاءِ ململ ڪپڙا ڌار ڪرائي رک، ته جلد روانا ڪريون؛ سو اوھين خوشيءَ کي موڪل ڏيو ته آءٌ ڪيس ڪپڙن جدا ڪرڻ لاءِ ساڻ وٺي وڃان." ماستر ويڙھومل، جو خوشيءَ کي خاص گھرندو ھو، سو ھڪدم ٿاڻي ويو ته ھيءَ ساري لپاڻي منھنجي ھئي. مون ڏانھن گھُور ڪري نھارڻ لڳو. ھوڏانھن خوشي، منھنجو ماستر کي عرض ٻڌي، رنگ مٽائڻ لڳو. اسانجو ٻي ھڪڙو ڪلاس ھو جنھن ۾ ڇوڪريون ھونديون ھيون. انھيءَ ڪري نوجوان نينگر ڪڏھن ڪين چاھيندا ھئا ته سندن (ڇوڪرين) منھن

اُن - چڙيل ڪپڙا آندا، ۽ ڪن ٻين ڪمائنيون شيون آٿ
سهڙايون. سڪول جا پڙهيوالا اهي سڀ ڏوڻي هيڊماس
جي ڪوٺيءَ ڏي نيئي ويا. جڏهن سڀ مال اچي چڪو
تڏهن هيڊ ماستر صاحب مون کي ڏهرايو - سندس خيا
هو ته ڪپڙا جيڪي آيا هئا، تن مان مردانا الڳ
۽ زنانا ڌار ڪيا وڃن، ٻهراڻ الڳ ۽ ٻچاما جدا ڪ
وڃن، ۽ انهن جي مڪمل يادداشت تيار ڪري، م
جلد روانو ڪرڻ گهرجي. مونکي چيائين ته ”ڪ
شاگرد وٺي اچي اهو ڪم اڄ ئي ختم ڪر.“ مان پنهنج
بينچ تان سوڀو ۽ ايشور ميٺمل، ۽ ٻيا ٻه چار نينگ
جن ۾ ايشور پريمچند ٻه هو، وٺي وڃي ڪم کي جنبيس
مونکي شيوا ڪرڻ جو نندي هوندي کان ئي شوق ه
اهو ڪيئن پيدا ٿيو سو چئي نٿو سگهان؛ باقي جو هي
وجهه ملي، سو گد گد پيو ٿيان. جيتوڻيڪ ڪپڙن ج
ڪرڻ لاءِ اسين پاڻ ۾ چڱائي نينگر هئاسين، ته به د
ختم ڪرڻ ۾ چڱي ويرم لڳي ويئي. جڏهن مونئي اچ
ڪلاس ۾ ويٺاسين ته منهنجي منهن ۾ هڪ انوکي خوش
ڦهليل ڏسي، خوشيءَ پڇيو: ”کهڙي ڪيمپ ڪٽي آ
آهيو، هيڏي دير ڪيڏانهن ويا هئا؟“ مون ڪيس سار
حقيقت سڻائي ته هوُ اچي ڪل ۾ پيو. چوڻ لڳو، ”
اڄ ڏوٻين واري ٻڳ ٻهري هئُو!!“ سندس اکه ج
اشاري ۾ هٿ ٺوڪي رهيو هو. مان پسري آئيس. م
هڪدم چيومانس ته ”تون پاڻ کي شايد وڏو ماڻهو

هيڊ ماستر صاحب جي ڪوٺيءَ ۾ آيس، ۽ اتي آڻي،
ڪرسيءَ تي ويهاريندي، چيومانس: "دوست، جن ڪاڏا
پلن جا پيٽارا، تن جا هيڏا ويچارا. سو تون ڪم ڪوهه
نه ڪر، پر ڪم ڪان ونءُ نه وڃ، نه ته اسانجي سنگ
۾ هلي نه سگهندين." خوشي ڪاوڙيو اصل ڪين، ۽
وري ڪڏهن به وڏن جي ڏيکاري ڪين ڏنائين.

تي ڪلاس ۾ سندن (ڇوڪرن جي) ڪا چرچا ٿئي. هتي
خوشيءَ کي ڏوبيءَ جي ڪم ڪرڻ واسطي نيو ٿي وي
سو ٻڌي ڇوڪريون ڇا چونديون - اِن جو خيال ڪندي
خوشي ڳاڙهو پيلو ٿيڻ لڳو. پتو ناهي ته ڇوڪرين
کو انهيءَ طرف خاص خيال ڊوڙيو يا نه، پر ماستر صاحب
کي پڻ اهڙي ئي اَنومان سنايو، سو خوشيءَ جي جـ
چڙائڻ ڪاڻ چيائين: ”سچ ٿو چئين ته هيڊماستر صاحب
خوشيءَ جي هن ڪم لاءِ ٻانهن گهري آهي؟“ ان تـ
مون ته پڻ جواب ڏنو مانس، ته ”سائين، ڇا مان ڪ
ٿو ڳالهايان!! ڇٽو ته مان ڪانئس اهڙي قسم جي ڇن
آڻي ڏيانوَ!!!“ ماستر صاحب جهٽ سمجهي ويو ته هي
شيطان جيڪي چوي ٿو سو ڪري ڏيکاريندو. جيڪڏه
هيڊماستر صاحب کي وڃي چوندو ته مونکي خوشيءَ جي
مدد جي ضرورت آهي، ته هيڊماستر صاحب چئي هڪد
لکي ڏيندس، ڇو ته کيس خبر هئي ته خوشي سند
گهرو دوست ٿئي، جنهن جي سنگ ۾ ڪم سهڻو
ترت اکلي ويندو. ان حالت ۾ ماستر صاحب کـ
انهيءَ ويچار اچي سنايو ته ”پوءِ ته مان ئي ڏنو ٿيندس
ڇو ته هيءُ ڇوڪر هيڊماستر صاحب کي دانهن وڃي ڏين
ته والو ويٺي چوڻ تي ماستر وڙهومل هيڊماستر صاحـ
جي حڪم کي وزن نٿو ڏئي.“ مني ۾ ماٺ، من
۾ ماٺ، پيو ڇاڙهو نه ڏسي؛ خوشيءَ کي چيائين
”بابلا وڃ، پر جهٽ اچج.“ خوشيءَ کي ساڻ ون

هڪدم موڪل ملندي هئي، پر اڄ الائجي ڇو، ماستر
صاحب ائين نہ ڪيو. مون طرف ڪنڌ ورائيندي، ڪجھہ
سيڪنڊ ترسي، چيائين، ”اڇو، مسز مٽن!“ هيءَ ورندي
ماستر وڙهيمل جي واسطي مان نڪتي مس ۽ ساري ڪلاس
۾ ٽهڪڙو پئجي ويو. ڪلرڪ لاءِ ڪافي ۽ قوي سبب هو.
ماستر صاحب جيڪو سبق پاڙهي پورو ڪيو هو، سو انگلستان
جي نامڪنئي ليکڪ چارلس ڊڪنس جو لکيل هو.
انهيءَ سبق ۾ ٻن ماڻهن جو چٽر چٽيل هو. مسز مٽن، هڪ
سڪول جي هيڊ ماستريائي هئي. ويچاري سنهڙي
سيپٽڙي، سڪول ڇڏي فلڪ سان پيئي هلائيندي هئي.
ڇو نہ مان بہ تن ڏينهن ۾ سنهڙو- پتڪڙو مڙس هوس ۽
سوڪاري سڪول جي حاطي ۾ ائين پيو ايندو ويندو
هوس جڻ انهيءَ ننڍڙي دنيا ۾ سڄ لٺو چڙهيو منهنجي
حڪم تي ئي!! ماستر صاحب کي اها منهنجي رعبدار
روش ڪين آئڙي هئي، يا تہ سندس خيال هو تہ ڇرچو
ڪنهن رڄ مڙس سان ڪجي، انهيءَ ڪارڻ منهنجو انهيءَ
ڏينهن ائين آدرستڪار ڪيائين جو سارو ڪمرو ٽهڪ
سان گونججي اٿيو. پاسي کان هيڊ ماستر صاحب جي
کوٺي هوندي هئي. سندس ڇرچي ڪرڻ ڪارڻ جو
هيڊو هل اچي متو هو، سو ماستر صاحب کي فڪر
وڪوڙي ويو تہ. اڄهو ٽو صاحب پرگهٽ ٿئي ۽ گهوڙا
چاڙهي تہ هيءُ سڪول آهي ڪين ڪو تماشگاه! پر ماستر
صاحب اڃا سوچيو پئي تہ ڪيئن مانت ڪرائجي، تہ مون

# ٧- ماسٽر ويڙهومل

اسانجو ماسٽر هو ويڙهومل. جيتوڻيڪ هُو فقط هڪ
ڪلاس جو ڪلاس-ماسٽر ٿي ٿي سگهيو، تہ بہ جن ٻ
ڪلاسن ۾ هُو ڪجهہ نہ ڪجهہ پاڙهڻ ويندو هو، اُنهيءَ
سڀ شاگرد سندس ساراه ڪندا هئا. سندس پاڙهڻ جو
نمونو واه جو هو. ڪل چرچي ڪندي سبق پاڙهي ڪو
ڪرائي ويندو هو. تواريخ جون خشڪ حقيقتون بہ اهڙيءَ
ريت اندر جي پٽيءَ تي اُڪرائي ڇڏيندو هو، جو مور
نہ وسرن. شاگردن سان چرچو ڪرڻ ۾ تہ ڪيس خاص
مزو ايندو هو.

مان بہ جڏهن مئٽرڪ ڪلاس ۾ هوس تہ مونسان پڻ
چرچي ڪرڻ جي چرچ ڪيائين، پر چرچو مهانگو پيس.
انهيءَ هوندي بہ سور پي ويو، ۽ مرڪڻ لڳو. مان بہ
ڪيس انهيءَ ڪشاده-دليءَ ڪري ڀائيندو آهيان. هُو
وسرڻ جوڳي ناهي، تنهن ڪري ورِي سندس چرچ
ميسارڻ جو آهي.

هڪ ڏينهن رسيس پوري ٿي هئي ۽ ماسٽر صاحب
ڪلاس ۾ اچي ويو هو، پر مان ڪنهن ڪم سانگي ٻاهر
روڪجي ويو هوس. ماسٽر ويڙهيمل اڃا نئون انگريزي
سبق پاڙهڻ شروع ڪيو تہ مون در وٽ اچي چيو:
"سائين! مان اندر اچان؟" هونءَ تہ اندر اچڻ جي

پر مان ڪري ڇا ٿي سگهيس! ڪل نہ ٿي ڇڪي، واپس
ورڻ جي نہ اها هئي ٿي ڪانہ!! تنهن ڪان سواءِ ماستر
صاحب چرچو ڪيو هو سبق جي اوٽ تي، سو مان موٽ
ر جي ڪجهہ ڪري ٿي سگهيس نہ ساڳيءَ طرز تي ئي، ٻيو
ڪو مون لاءِ چارو هوئي ڪونہ. مان شاگرد، تنهن کي
اهڙي رمز اچي ڪٿان؟ پر نہ. مان پليل هوس. مون
ر جو شيطان هو، سو ماستر صاحب جي وزندار وار تي
اٿي سجاڳ ٿيو، ۽ ڪيهر شينهن جيان ٻنا ڏير ۽ بيڌڙڪ
جواب ڏيئي ويٺو. ماستر صاحب جي چوڻ تہ "اَچو،
مسز مٺڻ!" تي مون وراڻيو، "ڪيئن، مسٽر ٻمبل!!" آها،
چوڪرن چوڪرين ڪان جو ٽهڪ نڪتو، سو ٻيهي ٿي نہ.
سارو ٻلاڪ ٽهڪ تي ٻهڪي اٿيو. منهنجو ڪجهہ چوڻ
۽ ماستر وڏهيمل جو ڳاڙهو ٿيڻ! مان البت ڏجي ويس
۽ هڪدم پاڻ سنڀاليم. ڪا خطا تہ ڪانہ ڪئي هئم؟
اَصل نہ. ماستر صاحب ڪجهہ چيو ۽ مون وراڻي ڏني.
ماستر صاحب سبق ۾ ڪنهن اداڪار جو ذڪر ڪيو هو،
تہ مون بہ ساڳئي سڪي ۾ خيال جو اظهار ڪيو هو.
ڪنس واري سبق ۾ مسز مٺڻ سان گڏ ٻيو اداڪار مسٽر
ٻمبل هو، جو انسپيڪٽر صاحب جي آفيس جو ماٺو هو.
مسٽر ٻمبل قد جو پورو، بدن جو موٽو ۽ خوش مزاج
ماٺو هو. چارلس ڊڪنس جي مسٽر ٻمبل جو بيان
ماستر وڏهيمل سان ٺهڪي ٿي آيو. جي مان مسز
مٺڻ موافق ٿي لڳس تہ مسٽر ٻمبل ٻنهي سامهون ڏٺم، ۽

جيڪي ڪيو تنهن تي شاڳرد ڪلي ڪلي ڪيرا ٿيا. پر هيـ
ڪل موٽڻي نه، پر ماستر صاحب تي هئي.

مون جو ماستر صاحب جي عمدي ڪيڪار ٻڌي
البت اچرج لڳم. ماستر وڏيرهيمل وٽ منهنجو ڪافي
قدر هو. ڪيس خبر هئي ته مان ڪلاس جو مانيٽر هوس
تنهن ڪانسواءِ سڪول جي لئبرري ۽ اخبارون جي سنڌ
چارج ۾ هيون، سي سڀ مان ئي سنڀاليندو هوس. ساڳي
ريت ٻئي ڪم هاج ۾ به مان سنڌس واهر ڪندو هوس
شاگردن ۾ منهنجو مان هو. ماستر صاحب توڙي سڪو
جو هيڊ ماستر مونکي ٻين کان وڌيڪ گهرندا هئا. اهڙ
شاگرد سان سڄي ڪلاس جي منهن تي هيئن کليو چرچ
ڪرڻ سهڻو نه پئي لڳو. تنهن ڪانسواءِ انهيءَ ۾ منهنج
خاص گهٽتائي ٿي هئي. ساري سڪول ۾ اسانجي ڪلا
۾ ٿي ڇوڪريون هونديون هيون. انهن اڳيان هيئن کلڪ
ڪرائڻ سخت اپمان پريو قدم هو، پوءِ ڇا جي اهو ماس
صاحب ڪيو هو! تن ڏينهين ماستر صاحبن جو شاگرد
وٽ واه جو مان هو!! ماسترن اڳيان شاگرد ائين ڪچ
جهڙي پيت؛ ڇا سندن مجال جو ڪنڌ کڻي ڪين ڪ
چون!!! پر مونکي ٻاه وٺي ويئي. مونکي ماسترن
ٻين وانگر عزت هئي، شايد مونوٽ جيڪو سندن ق
هو سو ٻين وٽ ڇڏ هجي، پر مون پنهنجو سڀمان ڪڏ
ڪين پاسيرو ڪيو. اهو سڀمان پوسري اٿيو. ماستر صاح
کي خاص طور منهنجي پيٽي ڪل وجهڻ واجب ڪين

# ٨- ماسٽر نانڪرام

ماسٽر ويڙهيمل کانسواءِ ٻيو ماسٽر، جو جهٽ هُري ايندو آئُم، سو ڪاڪو نانڪرام. هو اُنهيءَ زماني جو ڪو ماسٽر هو. ٻاهريون ڏکو رکڻ جي هر جاءِ هرڪا ڪوشش ڪندو هو، پر اندروني دهشت چڱي گهٽ هيس، انهيءَ ڪارڻ رعب رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪين سگهيو. وقت تي ته ڪواهڙو قدم به کڻي وهندو هو، جو آخر ڪلڻ-هاب ٻڻائيندو هوس. پر هو ذاتيءَ وچ مڙس. منجهس ڪو کوٽ ڪين هو. هو بلڪل سادو، پر دل هوندي هيس ته آءٌ به ٻين مکيه ماسٽرن مان ليکجڻ ۾ اچان. سڌ شهه-سواريءَ جي ته هرڪنهن کي ٿيندي، پر جي اها سگهي سڌ آهي؛ اُن سان همت هموار نه آهي، ته اها سڌ سگهي ٿي رهجي ويندي.

مان تن ڏينهن درجو ڇهون پڙهندو هوس يعني هن وقت جو درجو ڏهون. اُنهن ڏينهن ۾ انگريزي پنجين درجي کان وٺي پاڙهڻ ۾ ايندي هئي، جنهن ڪري ڏهين درجي تائين ٻوليءَ جو چڱو اڀياس ٿي ويندو هو. ويتر جو مان پڙهندو هوس سرڪاري اسڪول ۾ ته انگريز بهادر جي ايامڪاريءَ ۾ انگريزيءَ تي خاص زور ڏنو ويندو هو، جنهن ڪري ڏهين درجي ۾ انگريزي چڱي ايندي هئي. انهيءَ کان سواءِ منهنجو

۽ سندس حب سندي ڪيڪار ڪيم. پوءِ ماستر صاحب
ڳاڙهو ڇو ٿي ٿيندو ويو! ”اِس هاف دي ۽ اُس هاف
اِي.“ دنيا جو اهو دستور آهي ۽ پوءِ ماستر ڳرم ڇو ٿي
ويو هو!! هيءَ جو ٽهڪڙو چالو ٿي رهيو، تنهن ماستر
صاحب کي منجهائي وڌو هو. ڪيس اهڙا خواب خيال به نه
ڳالهه ڪانه هئي ته ڪو به شاگرد ڪيس ڪڏهن به حاضر
جواب ڏيئي، ٽرب دان، مها پنج ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي
سگهندو. شاگرد وچارا مڙا ماريا پيا هوندا هئا، سو به
انگريز جي راڄ ۾، سرڪاري سڪول ۾. ماستر صاحب
کي چوٽ اها آئي ته پنهنجي چترائيءَ سان شاگرد
جي ڪچڙي من ۾ جيڪو پنهنجو طلسمي ڪوٽ اڏ
هئائين، تنهن ۾ اڄ خال پئجي ويو.

انهيءَ هوندي به حالتن تي قبضو پائڻ لاءِ منهن
پڪو ڪري، ماستر صاحب مونکي اندر اچي پنهنجي
جاءِ وٺڻ لاءِ موڪل ڏني. پر سندس اندر ۾ منهنجي
جواب جيڪو طوفان کڙو ڪري ڇڏيو هو، سو ڪيس ٻاڙهو
ڇو ٿو ڏئي!! آخر مون طرف نهاريندي چيائين، ”چيتن
بد. اڳتي نه تون مونسان چرچو ڪج، نه وري مان ٿو
توسان چرچو ڪندس.“ مون به جهٽ چيومانس: ”سائين
جيڪا اوهانجي آگيا.“

ڪلاس پورو ٿيو. ڏينهن گذري ويو. ٻئي ڏينهن
وري ماستر ويڙهومل سائينءَ جو ساڳيو.

شاگرد کي سوال جواب جو تنهن زماني ۾ بنهه حق ڪونه هو، تنهنڪري مون جو ماستر صاحب جي مارڪن ڏيڻ جي طريقي تي سوال اُٿاريو ته سياڻيءَ ڪاڪي نانڪرام کي منهيان لڳي. خفي ٿي چيائين ته هيڏانهن ڪر نوٽبڪ ته ڏسان ته ڇا تنهن ۾ هيڏي ٻڙ ٻڙ لائي ڏني آهي؟" جواب غور سان ڏسندي چوڻ لڳو ته "ها، ڊاڪٽر صاحب تنهنجو بدل ٻانهو تي ڏنو، جنهنکي "پيارا ڊاڪٽر" ڪري تي خط لکيو!!" مون ان جي هڪدم ورندي ڏني: "سائين، جي ڊاڪٽر واقف نه هجيم ها، ته اڻ واقف ڊاڪٽر خط لکڻ تي ٿورو ئي اچي ها، ۽ واقف ڊاڪٽر کي ته ائين ئي لکبو!" هن رد ڪد ملڻ تي به ماستر صاحب باز نه آيو، ۽ ٻاڙي ڪٽڻ ڪاڻ ٻي حجت اُٿاريائين. "چي، سڀين سارين ڏهن مارڪن جو خط، ۽ ان ۾ جملو لکيو اٿيئي هڪڙو!!" مان به ائين سٽرو آڻ مڇڻ وارو ڪين هوس، سو وراڻيم: "سائين، مارڪن جو جملن سان ڪهڙو واسطو! خط ۾ جيڪڏهن گهربل ڳالهيون نه ڄاڻايون هجنم، ته ڀلي پل مارڪون ڪاٽيو. مٿان سرنامو ڏنو اٿم، خط جي صحيح ريت شروعات ڪئي اٿم، ان ۾ بيماريءَ جو قسم ۽ ڪڏهن کان شروع ٿي اٿم اهو ڄاڻايو اٿم، ڪيس اچي ڏسي وڃڻ لاءِ عرض ڪيو اٿم ۽ خط جي پڇاڙي پڻ پوريءَ ريت ڪئي اٿم. وڌيڪ ڇا لکان؟" ماستر صاحب منهنجي جواب تي البت پوسريو، پر ٻيو حيلو ڀانو نه ڏسي، ڇهن مان ڇه مارڪون ڪري ڏنائين.

گرپتا پاڻ ناميارو پروفيسر هو ۽ گهر ۾ سائنس
انگريزيءَ ۾ ڳالهائڻ جي هدايت ڏني هئي، جنهنڪري
پڻ انگريزيءَ جو محاورو چڱو خاصو ٿي چڪو هوم.
انهيءَ وقت ۾ ماستر نانڪرام منهنجو ڪلاس-ماستر
هو. هڪ دفعي هفتيوار امتحانن جي سلسلي ۾ انگريزيءَ
۾ امتحان ٿيو. سوال مليو ته انگريزيءَ ۾ ڊاڪٽر کي
خط لکو. اُن ۾ ڄاڻايو ته اوهان کي ڪهڙي تڪليف
ڪڏهن کان هلاڪ ڪري رهي آهي، ۽ عرض ڪريوس
ته اوهانکي اچي ڏسي وڃي. سوال تي ڏه مارڪون
رکيل هيون. مون هڪدم، مٿان سڄي همٿ ٿي، پنهنجو
سرنامو ڏيئي، لکيو: ”پيارا ڊاڪٽر.. ....، جڏهن ته ڪالهه
لاڪر رکي پيو پيٽ ۾ پيچ پوي، تنهن ڪري آءٌ
اوهان جو شڪرگذار رهندس، جي اڄ اوهين فرصت
ملندئي مونکي ڏسي ويندا. اوهان جو شيچنڪ...“
جڏهن نتيجو ظاهر ٿيو ته پاس ته چڱين مارڪن سان
ٿيس، پر جان ڪٽي امتحان وارو نوٽبڪ کوليان ته خط
واري سوال تي مارڪون فقط چار. سياويڪ خيال ٿيم
ته ماستر صاحب ري گناهه چو مارڪون ڪٽي ڦٽيون ڪيون
هيون! تنهن ڪري ادب سان ماستر صاحب جو ان
حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪايم. پهرين ته ڳالهه ٽارڻ جي
خيال کان وڃي پنهنجي جاءِ تي وهڻ لاءِ چيائين؛ پر
مان به ضدي هوس، سو اُتان ئي پيهي وري اعتراض اُٿاريم.
ماستر نانڪرام البت ڪاوڙ پيو. سرڪاري سڪول ۾

وڌي، جنهنڪري سوال دهرائڻ تي مون ساري حقيقت
سڻائيندي شرير شاگرد کي سيکت ڏيڻ تي زور ڏنو.
مان ڪلاس جو مانيٽر هوس، منهنجو شاگردن تي وڏي
ماسترن ۾ مان هو، مونسان هيءَ گستاخي ڪيئن ٿي ٿي!!
پر ڪاڪي نانڪرام لاءِ ماڻهو ڳولي لهڻ محال هو، منهنجي
اِن هٺي ٻيهڻ جو اهو ئي سبب هو ته ڪاڪي صاحب
سان رد بدل جو ڪجهه لقاءُ ڏسجي. پر جيئن ته ماستر
صاحب جهڙت خفي ٿي پيو، ته مون به ڪٽي مات ڪئي.
ماستر صاحب منهنجي پاڙيسري خوشيءَ کي سبق پڙهڻ
لاءِ چيو ۽ اُن ڪانپوءِ سنڌس پاسي ۾ وينل ايشور جو وارو
آيو، جنهن بعد وري بينچ تي وينل آخرين ڇوڪر سويي
جي سبق پڙهڻ جي نوبت آئي. پر سويي کي ڇوڻ
کان سيڪنڊ اڳ، ماستر صاحب - جنهنجو ساڄو هٿ هميشه
سنڌس مٿئين ڇپ تي رکيل هوندو هو - مڇ جي وار کي
ڇڪي ڏيندي، اوچتو مونڏي اشارو ڪندي، آکيو:
"توکي مغز ۾ هوا آهي!!" ڪلاس مٿان جڻ ٻم گولو
ڪريو. مونکي پڻ ڌڪو آيو، پر منهنجي سؤمان کي
سخت صدمو رسيو، ۽ مون به بي ڌڙڪ چئي ڏنو ماڻس
"ها، اٿم." ماستر صاحب لاءِ هيءَ ورندي ناقابل برداشت
ثابت ٿي. حڪم نڪتو: "ڪلاس کان ٻاهر نڪري وڃ."
مون حڪم جي هڪدم تعميل ڪئي. ڪلاس ۾ هل
هنگامو مچي ويو.

مون من ۾ ويچار ڪيو ته مان وري ڪاڪي جي

پر منهنجو سوچڻ ڪٿي هو!! مون ٻڌو هو تہ ماستر صاحب
هيڊ ماستر صاحب کان خاص ٿهندو هو. پنهنجي نسبت ڏ
ماستر کي ڏانهن هوءَ برداشت ڪڏهن ڪين ڪري سگهند
هو. تنهنڪري مون بہ هوڏ ٻڌي ڇيو تہ ”مان هيڊ ماس
صاحب وٽ ٿو وڃان.“ ماستر صاحب جي منهن جو
لهي ويو. مان اٿي ڪلاس کان ٻاهر آيس تہ ڏاڍي پيا
مان سڏي چيائين، ”تون بہ ڏانهن ٿو ڪٿي وڃين؟
مونکي البت لڄ آئي، پر پنهنجو ضرورت سڌ ڪر
خاطر چيومانس: ”سائين توهين بہ راهہ گناهہ مارڪو
ڪاٽيندا تہ اسين بہ لاچار نہ ٿينداسين تہ ٻيو ڇا؟“ نيس
ڏهن مان جڏهن اُنہ مارڪون ڏنائين، تہ ڏهن مس
رد بدل لٿي!!

ٻئي دفعي مئٽرڪ ڪلاس ۾ ساڳئي ماستر صاحب
سان اچرج ڀريو اتفاق ٿي پيو. ڪاڪو ڏانڪرام اسانکي
سنڌي پاڙهيندو هو. انهيءَ ڏينهن مونکي سبق پڙهہ
لاءِ چيائين چاڪاڻ تہ آءُ سڄي همٿ ٿي پهرئين بينچ ت
ساڄي طرف پهريون نمبر ويٺو هوس. مان جو سبق پڙهہ
۾ مشغول هوس تہ پنيان نبي بخش منهنجا ڪتاب سيڙهي
منهنجي وهڻ واري جاءِ تي ڪري رکيا، جنهنڪري
پڙهڻ پوري ڪرڻ تي مان بينچ بدران ڪتابن تي وڃ
ويٺس. انهيءَ ڪري اسانجي طرف ڪجهہ ٿهڪڙو مچ
۽ مونکي ڪل اچي وئي. ماستر صاحب جو هيءُ ڪاڪ
ٻڌو، سو سبب پڇيائين؛ مون ٻڌايو، تہ سندس منيا

ڪاڪي جي ڪلاس ۾ نہ وڃڻ جو ذڪر ڇيڙي، هڪدم
چيائين تہ ”اڄ ڪان ڪاڪي جي ڪلاس ۾ ضرور وڃجانءِ؛
ماستر مائٽن جهڙا ٿي ڪري ليڪڙ گهرجن، مائٽ ڪين وقت
جي ٻارن کي ڳالهائيندا آهن.“ ان جو مون فقط اهو اُتر ڏنو
تہ ”سائين، منهنجو پيءُ هوند مون جيڏي ٻٽ کي ائين
هرگز ڪين چوي جئن ڪاڪي ڪيو هو، تنهن هوندي
بہ اوهانجو حڪم مونکي ٻر چشم آهي، ٻر مان ڪاڪي
جي ڪلاس ۾ سياڻي ڪان وڃي وهندس.“ بس منهنجو
ٻاهر اچڻ ۽ ڪاڪي جو بہ ڪلاس مان ٻاهر نڪرڻ.
”سائين بس، صاحب کي وڃي دانهن ڏنوَ؟“ ڪاڪو
ڏڍڻ لڳو. چيائين ”هنتي ڇوڪرن جي منهن تي چو ٿو ڇئين،
انهن جي بہ ٻيگهي مڃي پوندي، هل هيٺ ماسترن
جي ڪوٺيءَ ۾، اُتي هلي ڳالهاءِ.“ هلياسون هيٺ تہ
چوي تہ ماسترن جي منهن تي نہ چؤ، هل ٻاهر ورانڊي
۾. بس، منهنجو زور تہ ماستر صاحب ٻاڻ نہ ٻڇي، هيڊ
ماستر وٽ دانهن ڪٽي ويو هو، ۽ هنجو عذر تہ هيڊ ماستر
صاحب سان سهڄ سياءُ ڳالهہ نڪتي هئي. جڏهن ڏنم
تہ هاڻ سائين ٻر ٿو ٿئي، تڏهن ساڻس سرچي، ٻئي ڏينهن
کان وڃي سندس ڪلاس ۾ ويٺس. انهن اُڙ ٻنگاين سبب
ڪاڪو نانڪرام ڪڏهن ياد ايندو آهي.

ڪلاس ۾ نه ويندس، جيسين پاڻ پاڻيهي مونکي ا
لاءِ نه چوندو. اها البت ٻاراڻي هئي، پر مدهنج
خود-داريءَ کي اهڙي چوٽ اچي وئي هئي، جو انهيءَ
ڪنهن علحدي سمجهوتي تي آءٌ سرچڻ وارو ڪين هو
جڏهن مان ماٺ ڪري ويٺس ۽ قصو ختم ٿيو ته ٻيهر طو
مهاڻڻ جو ڪهڙو ضرور هو، سو به هيترو وقت ترسي
پيرڊ پورو ٿيو ۽ رسيس ملي، ته خبر سڄي سڪول
ڦهلجي وئي. ماسترن ۽ شاگردن کي عجب لڳو ته ڪاڪ
هيءُ ڪهڙو ڪم ڪيو هو! ڇوڪرن کي هڪ هـ
ملي. چوڻ لڳا ته ڪاڪو جيڪڏهن چيٽن جهڙي شا
کي ٻاهر ٿو ڪڍي، ته اسانکي ڪڍ پائين ته ڇا ٿيو؟ ضر
ڪاڪي سان ٿي ڪا وڏن ٿي ڏسجي، جو هو چڱا
وديارٿي سڃاڻي نٿو سگهي، جنهنڪري جيڪو من
سامهون اچيس سو ٿيو ڏوهاري، ۽ مٿس ٿي ٿـو مـا
مڙهي. ڪاڪي صاحب سمجهيو هو ته مان پاڻيهي مو
ايندس، ۽ قصو نهي ويندو. پر وقت پوڻ سان پاڻ ق
ويو بگڙندو. ڪاڪي جي ڪلاس ۾ گهڙڻ کان اڳ
ٻاهر نڪري ايندو هوس ۽ سندس ڪلاس مان نڪ
تي آءٌ پيهندو هوس. انهيءَ ڪري ٻيا ماستر مونڏا
نهاريندي ڪاڪي ڏانهن اشارو ڪندا هئا ته ڪا
البت لڳائيو هو. جڏهن ڏينهن نبرندا ويا، تڏهن ڪا
صاحب ويو ششدر ٿيندو. هڪ ڏينهن مان جو هيڊ ما
صاحب وٽ ڪنهن ڪم سانگي لنگهي ويس ته مده

سڀ منهنجي چارج ۾ هئا. ڪلاس جو مانيٽر نه چوٿين درجي کان ٿيندو پئي آيس، ۽ مئٽرڪ ڪلاس ۾ سڪول جو پريفيڪٽ پڻ مقرر ڪيو ويس. اُنهن سڀني عهدن سبب شاگرد مونکي عزت جي نظر سان ڏسندا هئا ۽ ماسٽر مونکي پائيندا هئا. هيڏيءَ وڏيءَ مرتبي جو هيترو مان حاصل ڪيو هوم، سو به ڪتابن کي گهر ۾ هٿ نه لائڻ سان، سو منهنجو چاهه منجهن لڳي چوٿو!! ماسٽر جمناداس گهڻوئي سهڻي صلاح ڏيندو هو ته گهر ۾ ڪجهه پڙهه، پر اُنجي به ڪن لاتار ڪندو هوس. هن حالين جيڪي چار اکر سڪول ۾ پڙهيو هوس، تن تي پاڙي، توڪل جو ترهو ٻڌي، اچي امتحان ۾ وهندو هوس. مئٽرڪ امتحان ۾ جيڪي ڪري آيو هوس تنهن اندر ۾ البت اُڻ تڻ ۽ اُتاولائي اُٿي ڪئي: اَلائجي ڇا ٿيندو، اَلائجي نتيجو ڪهڙو نڪرندو!! انهيءَ اُلڪي ۾ ئي وقت نبري ويو ۽ اُهو ڏينهن جهٽ اچي سهڙيو جنهن ڏينهن امتحان جو نتيجو ظاهر ٿيڻو هو.

امتحان جي نتيجي جون تارون اخبار وارن وٽ منجهند جو ٽي بجي کان اچڻ شروع ٿينديون هيون. مهدا ائين ئي وهامي ويا، پر انهيءَ ڏينهن وقت ٻهه وڌي پيو. صبوح جو ڏهين کان مان ۽ خوشي، اساڻجي گهر جي ٻاهران پيپل وڻ جي ڇانو هيٺ، ڳالهيون ڪندا رهياسين. اندر ۾ آنڌ مانڌ، ٻاهران مٺو ننڍو وارو ٻهروپ، جڻ ڪا خاص ڳالهه ٿيڻي ڪانه هئي!! چڱي ويرم ويٺي ڳالهيون ڪيونسين،

# ٩- ننڍپڻ ئي ظاهر ٿيو

سڪول ۾ پڙهندي مان ڪو خاص اوچ ۽ محنتـ
شاگرد ڪين هوس. ڪلاس ۾ سو سڀ ڪجهه ڏيان سـ
ٻڌندو هوس، باقي پوءِ ڪتابن کي هٿ پڻ ڪـ
لائيندو هوس. فرصت وارو وقت پاڙي ۾ ٻارن سـ
رانديون ڪرڻ، گهمڻ ڦرڻ ۽ اخبارون ۽ مخزنون ڏسڻ
صرف ڪندو هوس، باقي سڪولي ڪتابن جو ٿيو ...
انهيءَ ريت وقت سٺو پئي گذريو. هر سال ساليانـ
امتحان ۾ سيڪنڊ ڪلاس ۾ پاس ٿيندو هوس، تنهنڪر
گهر ۾ ڪتابن اٿلائڻ جي ضرورت نه سمجهندو هوس
تنهن ڪانسواءِ پنجين درجي انگريزي کان جو لکڻ- دا
بڻيس ۽ ٻيا هر قسم جا عهدا حاصل ڪيم ته منهنـ
حوصلو وڌي ويو ۽ پاڻ ۾ وساه ٻجهي ويم. پنجين درج
۾ گهران لکي اچڻ لاءِ مضمونن ۾ سهڻا ۽ نج ٻيمت وجه
ڪري اهي انگريزي توڙي سنڌي مضمون ماستر صاحـ
وٽ خاص پسند پوڻ لڳا، جنهنڪري آءٌ سندن پيارو شاگـ
بڻيس. ڇهين درجي ۾ پگهت سورداس جو ناٽڪ انگريزي
۾ لکيم- جو اهو ڪيل ويجهڙائيءَ ۾ ڏسي آيو هوس
جنهن تي خاص شاباس مليم ۽ ستين درجي ۾ سڪو
مخزن ۾ منهنجون ننڍيون آرٽيڪلون پوڻ شروع ٿيو
جنهنڪري شاگردن ۾ مانوار بڻيس. انهيءَ ڪانسواءِ ڪلا
جي لئبرريءَ سڪول جي ريڊنگ روم ۽ ڊبيٽنگ سوسائـ

وڙهي ويم. انهن ٻنهي چرچا گهڻا ڪياسين ته منهنجو
پقات پرسو، اخبار آفيس مان نڪتو. هو ڪنهن سڪول
۾ ماستر هو ۽ پنهنجن شاگردن جي خبر ٻڌي، اخبار آفيس
مان ٻاهر اچي رهيو هو. اسان طرف ايندي پرسي مونکي
منهن پيلو ڪندي چيو ته ”فلاڻا، تون ته فيل ٿيو آهين.“
دوستن ٿي پوءِ ڳالهه ڪئي ته هيءَ خبر ٻڌي مون رنگ
مٽائڻ شروع ڪيا ۽ منهن مروٽجي گهومائجي ويم.
پنهنجي سر مونکي فقط اهيءَ چورا ڪورا اچي ورايو ته
آخر مان ناپاس ٿيو ڇا ۾ هوندس! هڪ هڪ وشيه ڪري
ڪنيم، انگريزيءَ ۾ ته مان هرگز ناپاس ٿيڻ وارو نه هوس.
مون جهڙي انگريزي ٻئي ڪنهن کي آئي ڪٿي ٿي. سنڌي
۽ سائنس ته بلڪل ئي آسان ڪم هئا، تواريخ ۽ جاگرافي
ته چپٽين ۾ ياد هيون، باقي رهيا حساب، تنهن ۾ به
ڪنهن جي وٺڻ جو ڪين هوس. جيئوميٽڪ جاميٽريءَ ۾
ڪجهه ڪسو ڪيو هوم، ته به آلجبرا ۽ ارٿميٽڪ ۾
اهڙو ڪيو هوم، جو پڪ هيم ته ڊسٽنڪشن ملندي.
دوستن کي به هيءَ خبر نه آئڙي، تن پڻ دلداري ڏني
ته ”انهن ڪئن هوندو، جي تون ناپاس ٿئين ته اسين
اڳيئي ناپاس.“ ڇٽي نٿو سگهان ته هيءَ ڏڏڪو ڏيندڙ
خبر سڻي پيرن هيٺان زمين کسڪڻ لڳي يا نه، يا جئن
سمجهوءَ ٿي چيو ته مئٽرڪ امتحان ۾ پيپر ملڻ سان ٻڌن
مان ٻڌلي گهمي ويندي آهي، سا ٻڌلي هن ٻڌ خبر
سڻندي، گهمي وئي يا نه، پر گنهيو ته بيشڪ ٿي ويس

ٽانجو ٽنگون ٽڪرا ٿيڻ تي اچي سهڙيون؛ تڏهن مس هڪ
ٻئي کان موڪلائي، گهر هلياسين. سنان ٻاهٽي ڪري
منجهند جي ماني کاڌيم، پر الڪي ڪارڻ گهڙي گهڙي ڇو
هڪ لڳو، ٻه ٿيا، هاڻ ته ٽي ٻه اچي ٿيڻ تي بيٺا. هاڻ
ته گهر وارن کي ٻڻ ڪجهه قدر خيال وٺڻ وڃو
منهنجي امتحان جي نتيجي ترت ڳهرائڻ لاءِ ٻمبئيءَ ڏا
خاص تار اچڻ جو پرٻند ٻڻ ڪيو ويو هو؛ ۽ جڏهن ته تا
کانه آئي هئي، سو اهو ئي انومان ڪيو ويو ته
ڇوڪر ٿي ڏاڍيون ٻاتيون هيون!! ٿن جا نڪاءُ ٻڌي آ
آئي سنيرس، ته هلي اخبار آفيس مان خبر لهي اچان
پر مائٽ ڪٿان ٿا موڪل ڏين! ڏاڏي جو سوڪتو ڀهريون
پوئو، تنهن کي اڪيلو ڪيئن ڇڏيو! مڇاٽان جي نتيج
دلپسند نه نڪري، ته ڇوڪر الائجي ڇا ڪري وجهي!
منهنجي ضد ڪرڻ تي ۽ ڪين خاطري ڏيڻ بعد، مس
ڪري ٻاهر نڪرڻ جي موڪل ملي. تار ٻاپوءِ ڏي
ڇئي ٻه ورتيم ته جيڪڏهن اسانجي سرنامي تي ڪا تا
آئي هجي ته اها مونکي ڏني وڃي. اهو هٿيار هٿ
ڪري پول هليو قسمت آزمائڻ!!

اخبار آفيس مان پڇا ڪرڻ تي پتو لڳو ته اسان وارن
نمبرن جي خبر اڃا ڪانه آئي هئي؛ ۽ تار واري ٻاپوءِ چيو
ته مون لاءِ خاص تار ٻه اڃا ڪين ڪانه پهتي هئي. انهيءَ
ڪري لاچار ترسي بيٺس ته پل تارون اچي سهڙن. اخبار
آفيس سامهون بيٺو هوس ته دوست ميڙاڪو ڪري

# ١٠- ڪاليج جا چار سال

مئٽرڪ امتحان جو نتيجو ظاهر ٿيو ته اساڻي قسمت
و جڻ فيصلو ٿي چڪو- ايندڙ چار سال ڪاليج ۾ گهارڻا
ئا!! ڪاليج جو خيال ڪندي ئي دل ٻهار ٻهار ٿيڻ
لڳي. ٻانڌ ٻڪي هاڻ آزاد ٿيڻو هو! سڪول ۾ ڪلاس
حاضر رهڻ لاءِ ٻڌل هئاسين، سبق بروقت ياد ڪرڻ
ءِ ٻڌل هئاسين ۽ اهي ٻڌائڻ لاءِ پڻ ٻڌل هئاسين!!
ڪاليج ۾ ته ڪو اهڙو ٻنڌڻ هوئي ڪونه. دل چاهي ته
وفيسر جي گفتار هلي ڪن لائي سڻجي، جي نه چاهي
پاسي واري چمن ۾ هلي چرچي گهمجي!!! ڪاليج ۾
ڪا ٻه بندش ڪانهي، اٿين اسان ٻين کان ٻڌو هو- ڏس
يڪار، ڳاءِ ڳالهاءِ، جواني جڻن وٽيئي تڻن پل نباه!!!
و وڏيڪ گهر بوئي چا هو! اساڻي وڏڙن واقفڪارن
ڪاليج جا اهڙا مست چٽ ڪڍي ڇنيا هئا، جو جن مئٽرڪ
س ڪئي تن مڪڻ جا منارا ڪڍي اَڏيا! ويهن ڏينهن
ندر، جيسين ڪاليج کلي، تيسين معصوم مڪڙي ڪلي گل
ي پيئي- نوان سوٽ نوان بوٽ، نيون ٽايون نوان ٽيش،
ان روپ نوان رنگ، نوان ڍول نوان ڍنگ!!

ويهين جون تي ڪاليج کلڻو هو. اُنهيءَ ڏينهن هرڪو
پ ٽاپ ٿي ڪڙي ڪڙ ڪائيندو اچي وقت سر ڪاليج ۾
هڙيو. چا نه، ٻهاري لڳي پيئي هئي! جاٺو پٽر جي

۽ مغز ۾ ڏان ڏان ٽيڙ لڳي. جڏهن حساب لڳائي
ته ڪنهن نه ڪم ۾ اهڙو گهٽ ڪين ڪيو هوم جو
ڪاڻا ٿي وڃان، تڏهن پاڻ سنڀالي سوچڻ لڳس ته پر
جي آندل خبر جي ڇڪاس ڪٿان لهجي. هوُ منهن
پاسي ۾ ويٺي جنهن پڇي ٿي نمبر جاچي رهيو هو ته
طرف نظر ڪندي ڏٺم ته اُن ٿي منهنجو نمبر ته ڪ
نه لڳل ڪين هو. تڏهن همت ٻڌي پڇيومانس
"منهنجو ڪهڙو نمبر پڇي آيو آهين؟" ورنديءَ ۾ ه
نمبر ڏي اشارو ڪيائين. "اڙي ڀائي، توکي ڪ
ڇيو ته اهو منهنجو نمبر آهي؟" انهيءَ تي چيائين
"تو ڪين هن دوست کي اهو نمبر ڏنو؟" مون
دوست کي مسخريءَ ۾ ئي خيالو ڪٽي ڪو نمبر ٻڌا
هو، جو منهنجي ڦقات ڪٽي ڳنڍي ٻڌو هو ۽ اهو نامـ
ناپاس ٿيو هو!! پرسو پنهنجي چوُڪ ڏسي، مون
منهنجو صحيح نمبر ورتي، سٽينڊو اخبار آفيس ۾ گهڙ
ويو، ۽ منٽن ۾ موٽي اچي واڌايون ڏنائين. انهي
ٿي سڀني دوستن جون واڌايون ورتي ويهون ۽ وينر
ٻڌايائين ته پنجاه نمبرن ۾ فقط مان ئي پاس ٿيو هوس
ته جڻ چوُڪ جو حساب پنهنجو پاڻ چڪائجي وي
پوءِ ته سڀ دوست ککيون مارينداً هلياسين بائسڪوپ ڏ

هي، تانجو ڪلهن لڳڻ تي مس نشو ٽٽو ۽ ساڇهه آئي
تقرير ختم ٿي چڪي هئي. تقرير جي رفتار ۽ رواني
وڪي هئي. خيال البته خشڪ هئا، نه ڪي ڪڙي سٽي،
روت جيان، ڳيت ڏيئي پي وياسين. اهو هو پرنسيپال
ور ترام (نارائڻ) ٻالچند ٻتاڻي، جنهنجي رعب ۽ ريجهه
ون هيل توڙي فقط ڳالهيون ئي ٻڌيون هيونسين؛ اڄ ئي
يس ڏٺوسين ٻڌوسين. واه جو ڏيول هو! سندس ساڃي
يمت سکيا پرائڻ جو اُن ويل ئي پرن ڪيوسين!

ڪلاس شروع ٿئي اڃا ڪجهه ڏينهن ئي ڪين ٿيا
اُٿ پاڪن جي اچارن ۽ اڏام کان مس ڪري واقف
يا هئاسين، ته اليڪشن جو اعلان ٿيو. ود پارٽي عهديدارن
ونهڻ لاءِ حڪم جاري ٿيو ۽ ڇوڪرن جي جڻ ڇيڪ
ڙي. هرهنڌ ننڍين وڏين رنگ برنگي چٺڪين جي
ي-ونڊ شروع ٿي ويئي. جدا جدا عهدن لاءِ اميدوار
چڏيو، پر سنڌن سنگتي ۽ حمايتي صبوح ساڻ منهن
مت ڪري، سهڻي سٽيي سٽاپي لباس ۾ سوٽيئي اچي
ڪاليج ۾ سهڙندا هئا، ۽ ووٽ لاءِ منٿ ميڙ چالو ٿي
يندي هئي. دوستن دڙن ۽ سڃاڻپ وارن کي ووٽ
ءِ واسط وجهڻ کان وڌيڪ هرڪو ويو ٿي ڇوڪرين
يان ڊوڙڻ. انهن رنگين چٺڪين جي ورڪا جيڪا
ڪاليج جي ڪمارين ئي تيڻ لڳي، اُن تي آسمان جي
چرانن کي پڻ ايرڪا ٿيڻ جو ڪافي ۽ قوي سبب هو.
مٿن فقط سڪٽين چٺڪين جي نوازش ڪين ٿي ٿي-

عاليشان عمارت، پريان ني کشادي دل سان ڀان
ڀکيڙ ڀندي، "خوش آمديد" ڪئي. سندس گول گنبـ
قداور ٿنڀن واري ڀيش دالان، سائي گاه جي ڦهليل ڀ
سدا سهڻن سڳنڌين گلن ٻوٽن، ڦوهارن ۽ چشمن، ايـ
سان اسانجي دل گهري مرحبا ڪئي. شايد منهن م
ٿي چڱي ويرم لڳي ويئي ٿي ڏني، جنهن ڪارڻ حا
ڀيهي نٿين دنيا جو ٻورو ديدار نـه ڪري سگهياسـ
ٿيم اچي پـريو هو، ٿنهنڪري ست ڪٽي سڌو ها
اچي وارد ٿياسين - ساليانې مهورتي ڀاشڻ سڻڻ خا

پرنسپال صاحب پوري وقت تي اچي سهڙيو.
سارو شاگردن سان سٿيو پيو هو، ٻج ڇٽڻ جي اـ
ڪانـه هئي. جتي ڪجهه مدت اڳـه هڙ ٻلو متو
هو، اُتـي جانب جي جاء تـي اچڻ سان اهڙي شا
چانئجي ويئي، جو ٽاچڻيء جي ڪرڻ جو آواز هوند
ٻ اچي. ڇا نه ڪمال هئي! پـرنسپال صاحب جي
ته فلڪ هئي!! سندس ٻول ۽ ڍنگ مڙني ڪي ڪ
ٻڌڻ ڪاڻ منتظر ڪيو. هوُ اُٿيو، ۽ هڪ دفعو چوڌ
نظر ڦيرائڻ بعد پنهنجو ڀاشڻ شروع ڪيائين. لڳا
ڳالهائيندو هليو، سڀ چپ چاپ ٿي ٻـڌندا رهيا ۽
ٻڌه ڪين ٿيو!! ڇا نه سندس خيال عالماڻا، ٻولي سهڻـ
۽ سلوڻي، ۽ نوع ڏهرو ۽ گهرائپ پريو!! فرش تان ع
تي نيٺي هليو ۽ اسين به اُسرندا اُڏامندا، نيري ڏگر
نـرالـو ساءُ وٺندا رهياسين؛ ڪاٻه ٻي سڌ سمڪ ڪ

سوار هو! اُنهيءَ آشرم وارا لاهوريءَ جي چونڊ لاءِ ووٽرن کي آڻڻ کاڻ، مست ـ ڌُن ۾ جهومي، سندس جهنڊا جهلائي رهيا هئا!! اتي پرنسيپال پاڻ ٻاهر نڪري آيو. بئنڊ ٻاجا ڪاليجي چونڊن جي اُصول خلاف هئا. گهوٽ گهوڙيءَ تان لاٿو ويو، لاهوري چونڊن ۾ اميدوار ٿيڻ کان خارج ڪيو ويو، منٽن ۾ ماٺ ٿي وئي. ميدان صاف ٿي ويو ۽ ڪاليج جو ڪم وري باقاعدي شروع ڪيو ويو.

ڪاليج جي عهديدارن جون چونڊون پرجا وادي راڄ ۾ لوڪ سڀا جي چونڊن کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ ڪين ثابت ٿيون؛ ڪن حالتن ۾ پاڻ اُنهن کي شهه ڏيئي چڪيون، ۽ ڪانئن گوءِ کٽي ويئون. اليڪشن جي اعلان کان چونڊن ٿيڻ توڻي ڪاليج ۾ راجنيتڪ معاملو متو ئي رهيو. ساڳئي شهر جي شاگردن جون لڳاتار بيٺڪون لڳنديون رهيون، وٽن جي ساڳي ڪرت وارن جا جدا ميڙ ٿيندا رهيا، مذهبي گروه پنهنجو زور لڳائيندا رهيا، ڳوٺاڻن تي ڳوٺن پيرن جا قسم کڻندا رهيا، ظاهر ۽ ڳجهه ناڻو ٺهندا رهيا؛ مطلب ته اُميدوارن کي کٽائڻ خاطر اَنيڪ سٽاءَ سٽبا رهيا. ميٺارام هاسٽل ڪاليجي چونڊن جي باري ۾ منصوبن ۽ سٽائن، ڳجهن ٺاهڻ ۽ نون عهدنامن جي ايجاد ۽ جاري ڪرڻ جو مکيه مرڪز هو. ساري رات ڪن ڪوٺين ۾ بتيون پيون ٻرنديون هيون، ۽ بحث پيا هلندا هئا؛ هڪڙا فيصلا ٿي پيا

ڪيئن قسمين قسمين ننڍيون وڏيون سوڪڙيون پڻ پلئه
پيئون. اُنهن ڏينهن ۾ سستايون به هيون. سرها ڪ
رنگين ربنون، سهڻيون وڻيون عام جام وراهڻ ۾
آيون. هرڪنهن اميدوار جو پاڻ ڏي وڌيڪ ووٽ ڇڪ
جو نمونو پنهنجو ئي نرالو هو. اسانجي ڪاليج جي پ
سال گوپال ٽولاڻيءَ مڙني کان گوءِ کڻڻ ٿي چاه
زميندارِي پار هو، ڪيس پئسي جي ته ڪا پرواهه به ن
هئي. تنهن زماني ۾ جاپان زور هو. شال جڳ ج
جاپان، جنهن هر ڪا شيءِ بلڪل سستي ڪري ڇ
هئي! گوپال به نه ڪئي هم نه تم، سنگين سهڻا ز
رومال آڻي ڪاليج ۾ ليٽا پائين. نينگريون رومال ڏ
هرڪنهن ويئون. نينگر هيءُ حال ڏسي ايرڪا جي
۾ پچڻ پوسرڻ لڳا. پر اهو ته بلڪل فضول هو. پ
جو پي-ڪي-لاهوري، تنهن هڪ نئون سانگ ر
ڪلاس پئي هليا ته پريان پنڊ ٻاجن جو ڪن تي پڙلاءُ
جئن وقت پوندو وڃي تئن آواز وڌندو وڃي، ت
سرگس اچي ڪاليج جي نزديڪ سهڙي. پروفيسرن
پاڙهڻ هاڻ بيسود هو. ڪلاس ڪري اُٿ ۾ ڇڏيائون
شاگرد هيءُ نئون لقاءُ ڏسڻ خاطر اچي دالان ۾ ڳڀا
ٿيا. پنڊ وارن جو ڏٺو ته هيترا مشتاق اچي مڙيا ه
سو ڏن ۾ اچي وِيا ۽ سارو ڪاليج کڻي ڏنائون. شا
۽ اُستاد جان گهوُڙي نهارين ته مارا! هيءَ ته آفت آ
وارن جي پنڊ هئي، جنهن پٺيان گهوٽ گهوڙيءَ

۽ اخبارن ۽ مخزنن جي مٿان ٻه مان هوس. سڪول جي بحث مباحثي منڊل جو به مان سيڪريٽري هوس. منهنجو هرڪو دوست هو. ليکڪ جي حيثيت ۾ ته پنجين درجي کان ظاهر ٿيو هوس. منهنجون آکاڻيون سڪولي مخزنن ۾ شايع ٿي چڪيون هيون. ڇهين درجي ۾ پڳت سورداس جو ناٽڪي ڇيڙو انگريزيءَ ۾ لکيم. منهنجي ٿي اُستاد سبب شاگردن کان ليکڪ گهرايا ويا ۽ ڪراچيءَ جي سرڪاري سڪول پنهنجي مخزن ڪيڻ جو سندرو ٻڌو ۽ اهڙو اعلان ڪيو. هيتري لياقت هوندي منهنجي عهدي ماڻڻ ۾ ڪهڙو شڪ ٿي ٿي سگهيو!! مان ڪاليج مخزن جي سنڌي وڀاڳ جي سمپادڪ ٿيڻ لاءِ اُميدوار بڻس. سڪول ۾ جو هري آيو هوس نوابيءَ تي، سو همت به سمجهيم ته حڪم هلائڻ سان ڪم ٿي ويندو. چنڪيون سو مون ڇپايون، باقي شاگردن ڪي ووٽ لاءِ چوڻ جو گهڻو ڪم منهنجن ساٿين ۽ حمايتين ٿي ڪيو. مون گهڻو تڻو فقط نظرداري ٿي ڪئي. سنڌي وڀاڳ جي سمپادڪيءَ ڪاڻ ٻڻ جبري ڇڪري لڳي. هڪ طرف هو ڏيون ڪشناڻي، جنهن ”آزاد“ جي تخلص سان پنهنجي شعر ذريعي ڪاليج ۾ ٺوڙي ٻاهر چڱو نالو ڪيو هو. انهيءَ ساڳئي صاحب ٻوءِ گوتم ٻڌ جي ڪرتا ۾ کهاڻي ”پورب سنديش“ جي نالي سان لکي، سنڌي شاعراڻي محفل ۾ جوڳي جاءِ همت ڪئي. آزاد اڳ ۾ ڪاليج مخزن جو سنڌي سمپادڪ ٿي رهيو هو، تنهن

رهندا هئا، ۽ پيا پيا اڳين جي جاءِ پڙهندا هئا. پرچار
جي بازار هميشه گرم رهندي هئي. اميدوارن کي اوج
ڏيارڻ خاطر علحدا علحدا ۽ عجيب غريب عذر ڏنا
ويندا هئا - صبوح جو هڪ راڳ ته شام جو علحدو آلاپ-
مطلب ته جي ووٽر صاحب ڪجهه سوچڻ جي ڪوشش
ڪندو هو ته مٿس گدوبندر جي اسپتال ڏي راهي ٿيڻ
جي نوبت اچي نازل ٿيندي هئي. اليڪشن جو ڏمڪر
چڱو وقت هليو، جنهنڪري اميدوار ۽ سندن ساٿي هڪ
طرف ته وچارا ووٽر ٻئي پاسي بنهه بر ٿي پيا ۽ واجهائڻ لڳا ته
ڪيڏانهن چونڊون ٿي گذرن ته جند آزاد ٿئي!! چونڊون
ٿي گذريون ۽ ڳڻتي جي پيڙا مس پوري ٿي ته نتيجي
جو اوسيڙو ستائڻ لڳو. هر ڪلاڪ ٻئي پيا نوان افواه
اٿن - هڪ اميدوار پنهنجي خيالي سوڀ مس ماڻي رهي،
ته سندس برخلاف بيٺل اميدوار جي ڪاميابيءَ جو افواه
اٿندو هو.

انهيءَ پهرئين سال مونکي به اچي ڪڏ ڪنيو ته مان
به ڪنهن عهدي لاءِ اميدوار بيهان. سرڪاري سڪول
۾ ڪافي ناماچار هوم. اتي پانت جا شاگرد سکيا
وٺندا هئا - جدا مذهبن ۽ مت وارا، جدا ٻولين وارا ۽
جدا جنس وارا. مونکي هرڪو سڃاڻندو هو. مون جهڙو
مانيٽر چڱو ٿيو. جيتوڻيڪ سڪول جي پريفيڪٽس ۾
مان فقط هڪ هوس، ته به منهنجو ذڪر ۽ ڌمڪاءُ مڙني
کان سرسبز رهيو هو. تنهن کانسواءِ شاگردن جي لئبرريءَ

دوستيءَ جو دم هڻندا هئا، سي ڦري بيٺا. لڄ به بيٺي اَچين، پر ويچارا مجبور هئا!! نتيجي ٻڌڻ جي نه خاص اُتڪنٺا ڪانه هئي، ڇو ته آزاد ۽ نڪر اڳيان اَسانجي ڪهڙي ڏال ڳرندي! پر تنهن هوندي به ٻين اميدوارن ۾ اُتساهه چوٽ چڙهيو بيٺو هو. مان شام جو ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ ليڪچر ٻڌڻ لاءِ آيو هوس ته آزاد يا نڪر سعيو ڪري اچي منهنجي لڳ ويٺو. پاڻ محسوس ڪيائين ته منهنجو سارو ڌيان ڀاشڻ ٻڌڻ ۾ هو. تڏهن به ڪن ۾ ٻڌايائينم ته اليڪشن جو نتيجو ظاهر ٿيو هو، ۽ مونکي ووٽن جي اَنداز موجب ٽيون نمبر رکيو ويو هو. مونکي اَرمان اَصل ڪين ٿيو، ڇو ته خبر هيم ته ڪٿندس نه ڪنهن به حالت ۾ ڪين؛ پاڻ کجهه سرهائي ٿي ته پٽ رهجي آئي، جو ڀڄاڙيءَ جي جاءِ نصيب ڪانه ٿي هيم!!

ڪاليج جي پهرئين سال ۾ پرسي، هبري، ايشوءَ ۽ سندن چوٿين جوڙيدار واهه جو رنگ لڳايو. پرسي کي ڪونيندائي هئا، پرسو "بمبر" ڪري، ۽ هو به بمبر جهڙو ئي - ڊيڍ جيڏو ته مڙس هو، ۽ جنهن ويل هلڻ شروع ڪندو هو تڏهن سندس پيرن هيٺان زمين ڪنبي اُٿندي هئي!! سندس آواز به سندس قد بت جهڙو ئي هو. پرسو مون سان گڏ ساڳئي سڪول مان مئٽرڪ پاس ڪري آيو هو، سڀ ڇوڪرا کانئس ڏڪندا هئا. هوءَ آميريڪا جي وائلڊ ويسٽ جي جانٺن جوانن سان ڳهٽي

ڪري سندس سوٽ جي سيٺي کي ڇڪ هئي. پر مون
اڳتي جو توشو ڏاهڻ خاطر چونڊن ۾ ٻهرو وٺڻ ٿي چاهيو.
تنهن ڪانپوءِ سائنس سيڪشن مان مسٽر ٺڪر ۽ اميدوار
هو، جو سائنس جي مٿين درجن جا گهڻا ووٽ ڇڪي
وٺڻ وارو هو. منهنجو همڪلاسي پر پڻ چڪاٽي، جو "وفا"
جي نالي هيٺ شعر لکندو هو، سو ب ساڳئي عهدي
ماڻڻ لاءِ خواهان هو. هنکي سندس ڳوٺاڻن جي چڱي
چوکي مدد هئي. پر منهنجو خاص زور هو غير سنڌين
تي. سنڌين ۾ ڳوٺاڻپ ڪارڻ ووٽ ورهجي چڪا هئا.
اهو ڳوٺائي ڪٽرپڻو ڪو سنڌين ۾ اهڙو پيٺ پئجي چڪو
هو، جو جڏهن مان پنهنجي هيڊ ماستر کي، ڪاليج ۾
داخل ٿيڻ کان جلد پوءِ، گڏجڻ ويس ته مونکان ٻهريون
سوال اهو ٿي پڇيائين ته ڪاليج ۾ اڃا ڳوٺاڻپ هلي اچي!
سوال ٻڌي منهنجا ته طاق لڳي ويا ته هي ٿي پيرسن سڄڻ،
تنهنکي ٻه ٻين ڳالهين کان اول ياد آئي اُن چڪتاڻ جي،
جا ٽيهه سال اڳ شايد پاڻ سٺي هئائين، جڏهن هو ڪاليج
پڙهندو هو!! خير مونکي انهيءَ ڳوٺاڻپ ڪارڻ گهٽڻ
سنڌي ووٽن جي اميد ڪانه ٿي ڏٺي. پر مون ٻه سڪول
۾ ڪي اَڪ ڪين پوکيا هئا. منهنجو سيٺي سان دوستيءَ
جو رستو هو، تنهنڪري منهنجو دارو مدار وڃي
غير - سنڌين تي ٿيو. پهرئين سال ۾ اليڪشن جي
تماشي گهڻو ڪجهه سيکاريو. اهي سڄڻ جي

جي بلڪل سامهون، سبز باري جي وچ ۾ ڦوهارو هوندو هو. هي ٻه يار ڪڏهن اُتي اچي ٻيٺڪ لڳائيندا هئا. ڪنهن ڳالهه تان جي ڪل شروع ٿي ويئي ته ڪلاسن ۾ پروفيسرن جو پاڙهڻ مشڪل ٿي پوندو هو! ڇٽني جو ٽڪو ٺهڪ ڪاليج جي فضا ۾ اهڙو گونجي ويندو هو، جو ڇيڙي واري ڪلاس ۾ پڻ پروفيسر جو آواز پٺين بينچن تي ٻڌڻ ۾ اچڻ محال ٿي پوندو هو!! انهن ڇٽن يارن هڪ سانگ سٽيو. ڪاليج ۾ ٽي ڏاڪڻيون هيون- هڪ وچ مان ۽ ٻه هر هڪ ڇيڙي کان. وچين ڏاڪڻ تان چڙهي ٻهرين ماڙ تي پهچبو هو ته ساڄي هٿ تي ٻهرين ڇوڪرين جو ڪمرو، تنهن جي پاسي ۾ انٽر آرٽس ڪلاس، انهي لڳ فرسٽ ييئر ڪلاس ۽ تنهن کان پوءِ بائيالاجي ليبارٽري ۽ ڪلاس ۽ هيٺ لهڻ جي ڏاڪڻ. هي ٻه يار وسيس ۾ بائيالاجي ليب جي ٻاهرين ديوار کي ٽيڪ ڏيو بيٺا هوندا هئا، ۽ جيڪي انهيءَ پاسي کان ڏاڪڻ چڙهي لنگهه لاءِ دالان مان وچين ڏاڪڻ طرف وِرندا هئا، تن کي للڪاريندا هئا ته ”اهو دالان لتاڙي نه ڏيکار!!“ ويچارا وسوڙا نينگر، سعدن سڻاءُ کان بي خبر، ڇوندا هئا ته انهيءَ ۾ کهڙي رڇڻ ٿيندي! ۽ هنن جو چئلينج قبولي، اڳيان وڌندا هئا. جڏهن هو ڇوڪرين جي ڪمري جي نزديڪ رسندا هئا ته هي ٻه يار هڪدم ٺهڪڙو ڏيڻ شروع ڪري ڇڏيندا هئا. ٺهڪ جي آواز تي ڇوڪريون پنهنجي ڪمري مان

مشابهت رکندڙ هو. هوءَ جڏهن ڪڏهن ڏاڍهن ڏهوءَ
ڪري نهاريندو هو ته اڳلي جو هڪدم هنياءُ ڪاڇي
ويندو هو. حقيقت ۾ هوءَ اهڙو هيبتناڪ ڪين هو، جهڙ
لڳندو هو. مون سان چڱو صحبت جو رستو هوس
اڄڪالهه پوني ۾ آهي. جڏهن به ڳڏبو آهي ته اهڙي
سڪ ۽ صداقت سان، جا هوند سندس ٻاهرئين ڍنگ
مان ڪڏهن وسهڻ ۾ ڪين اچي. ٻيو ”ٻمبر“ چوياري
جو مکي هو. هيرو شيرو هو. سندس اکين مان خوشمزاجي
پيئي پکندي هئي. چرچو مسخري ته ڪانئس ڪو سکي
هيرو بدن جو به چڱو جانٺو هو- چڱي هستيءَ وارو مڙس
هو. هيري سان به منهنجو چڱو رستو هو. هوءَ جهڙو هو شڪ
جو سهڻو، تهڙوئي دل جو صاف هو. سڪول ۾ مونسا
ڳڏ هو. مان سندس مانيٽر هوس. بدن جو وڏيل هوس
سو ڪونس ڪرڻ جي الٻت ڪتڪتائي ٿيندي هيس
پر مونسان ڏاڍو وسنو هليو. يار ويس هو ۽ دوستي نباهي
ايندي هيس. هوءَ پوليس کاتي ۾ آهي. ڪٿي آهي
خبر ڪانهيم، پر جي اچ به نياپو ڪريانس ته خاطري
ته هڪدم ڳالهه مڃيندو، ۽ ڪم اڪلائي موڪليندو
باقي ايشوءَ ۽ سندس ساٿيءَ ۾ ڪا خاص ڳالهه ڪانه
هئي. ها، ايشوءَ، ڪرڪيٽ ۾ هوشيار هو، ۽ سڪول
ٽيم جو ڪئپٽن ٿي رهيو هو. ڪاليج ۾ به چڱي را
ڪڍندو هو. هن چئن يارن پنهنجي ڪل ذريعي پاڻکي
ناميارو ڪيو. ڪاليج جي حاطي اندر ڪشادي دالا

ڪيم، ته ڏسان ته مار! اهو ڊمانسٽريٽر اڃا اُتي ئي ويٺو هو!! تڏهن سوچيم ته ڳالهه ۾ ٻيو ڪجهه، وڌيڪ به ٿي ڏٺو، جو ٻاهرينءَ ريت نظر نه ٿي آيو. ها. هنن ٻن ڇوڪرين مان هڪ ڇڳي ناهوڪي هئي- جهڙو هوس چهرو ڇنب جهڙو، تهڙو هوس قد بت ڊولائتو- سندس لباس ۾ لاڏ ڪوڏ، سندس ٻهڪ بيٺي ٿي ڪئي. حق تـي ڊمانسٽريٽر ڇڪجي ويو هو!! هيءَ ساري حقيقت مون ڌيان ۾ رکي. انهيءَ ڏينهن شام جو مان ڪنهن دڪان تي ويٺو هوس ته ٻه ڇوڪريون ڪجهه خريداري ڪرڻ خاطر دڪان ۾ آيون. هنن اڃا هڪ شيءِ به ڪين ڏٺي هئي ته ٻه جوان سهڪندا سندن پٺ وٺي دڪان ۾ گهڙيا. ڇوڪريون ته شين خريدڻ ۾ مشغول ٿي ويون، پر هيءُ جوان منجهي بيهي رهيا. ڪين دڪان مان ته ڪي ڪين گهريو هو. پر دڪان ۾ بيڪار بيهڻ ٺيڪ نه هو! ڇوڪرين خريداريءَ ۾ چڱي ويرم ورتي، اهو وقت هيءُ جوان ڪيئن نباهين!! پاڻ ۾ سس پس ڪيائون، پر وريو ڪي ڪين. البت ششدر ٿيڻ لڳا. آخر هڪ کي طرز سجهي آئي؛ چي: ”ٻيو نه ته ڪنمڙائي ڪري خريد ڪر.“ مون هيءُ سارو لقاءُ ويٺي ڏٺو. چنانچي نهاريم ته مار! ڪنمڙن جو خريدار ته اهو ساڳيو علم طبعيءَ جو ڊمانسٽريٽر ئي هو!! تڏهن وري ڇوڪرين طرف نظر ڊوڙايم، ته برابر منجهائن هڪ نينگر اها ساڳي صبوح واري ملوڪڙي ئي هئي!! پوڙرا گلن پٺيان نه ڳاهت

ٽڪرو نڪري، دالان ۾ اچي سهڙنديون هيون، ته ڏسو
ته ٺهڪ ڇا ٿي متو هو. هيءَ جا ڇانگ ڇوڪرين جي
اوچتو اچي دالان ۾ پرگهٽ ٿينديون هيون، ته هو جوان
هڪا ٻڪا ٿي ويندا هئا، ۽ ڳاڙها پيلا ٿيڻ شرو
ڪندا هئا؛ عتيون منجهي وينديون هيون، ۽ وايون ٻتال
واٽن جيان پيا هن هن طرف نهاريندا هئا، ۽ واه خالي
نه ڏسي، لڄ وچان ڪنڌ ڪاسائيءَ کي ڏيئو پوند
هون. واه جو تماشو لڳي ويندو هو!! سڀ ٻيهي هن
راهگيرن تي رحم کائيندا هئا!!

اڳتي، پهرئين سال ۾ آرٽس وارن کي ته حساب ۽ علم طبع
ضروري پڙهڻا پوندا هئا، ۽ علم طبعي ۾ تجربا ڪر
پوندا هئا. تجربن لاءِ ٽوليون ٺاهيندا هئا. انهن تجربن
مونکي ۽ منهنجي جنمي دوست شوي کي انهيءَ ٽولي
۾ داخل ڪيو ويو جنهن ۾ ٻيون مڙيئي نينگريون هيو
انهن علم طبعيءَ جي تجربن جي سلسلي ۾ آسان ٻيا
ڪجهه آزمودا پرايا. هڪ دفعي ڪو تجربو ٻيٺي ڪيوس
ته منهنجو ڌيان ڪمري جي ڪنهن ڪنڊ ڏي ڇڪي
ڏٺم ته هڪ ڊيمانسٽريٽر ٻن نياڻين سان، ڏاڍي چ
مان، پيو ڳالهائي! خيال آيم ته ڇوڪرين کي تجر
ڪندي شايد ڪا تڪليف ٿي هوندي، تنهن ڪارڻ ٿ
هن ڊيمانسٽريٽر کي سڏيو هوندو، ۽ هو کين ڏهر
سمجهاڻي ڏيئي رهيو هو. اهڙي خيال ايندي ئي م
پنهنجي ڪم ۾ جنبي رهيي ويس. جڏهن تجربو پو

ـس ڇڙڪ پري، اسان طرف وک کنيائين. اچڻ سان دڙڪي ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائين: ”ڇا جو گوڙ لائي وينا آهيو؟ مون کيس سربستي ڳالهه سمجهائي. سمجهي ته سڀ ويو، پر ٻاهريون ڏکو ڪٿان ٿو ڇڏي! آهستي ڳالهائڻ لاءِ، زور سان تاڪيد ڪري، رمندو رهيو. اسان به کيس وڌيڪ نه ڪڇائڻ لاءِ قصو اتيئي ڪري ختم ڪيو. پر هڙ حاصل ڪي ڪين ٿيس. ڇوڪريءَ ڪنگهي به نه ٿهاريس، جنهنڪري مجبوريءَ سندس ٻيڻوئي ڇڏي ڏنائين.

علم طبعيءَ جي ڪن تجربن ۾ برف ڪتب ايندي آهي. تجربي - گهر ۾ اسانجي جاءِ دروازي جي بلڪل نزديڪ هوندي هئي. جڏهن جڏهن برف سان واسطو رکندڙ تجربي جو وارو ايندو هو ته دوستن کي نوٽو ڏيئي ايندا هئاسين ته اڄ ڳنڍي کائڻ لاءِ بيدرڪ هليا اچجو. جوءِ تجربو انهن ئي ٻيو ٻاٽون چٽيندو هو، اسين وتندا هئاسون برف جا ڳنڍا سنگتين کي پهچائيندا!! تنهن کان سواءِ ڪي تجربا روشنيءَ سان واسطو رکندڙ هئا. انهن ۾ شيشن وارن عينڪائي اُستادن کي هر هر ڇڪاس لاءِ گهرائي ٽڪائيندا هئاسين!! شايد اهوئي ڪارڻ آهي جو وِگيان ۾ اهڙو چاهه نه جاڳيم، جنهنڪري ٻهريون سال پاس ڪري وڃي اِنٽر آرٽس ۾ داخل ٿيس. ڪاليج جو پهريون سال اِجهو انهن کيل تماشي ۾ جهٽ گذري ويو.

ڏيندا ته قدرت جو ڪارخانو ڪيئن هلندو!!! پر خار انهي
ٽان ٽي آيم ته جي ڪاليج جا ڪارپرداز هيئن عاش
جيئرا پٽبا، ته ڪاليجي جوانن ڪي ڪهڙو ڏوهه ڏيو! مو
اَڳيان هڪڙم ڇوڪ جو ڇهرو ڇٽو اچي پيئو. ڇو
ڇهون سان گڏ سڪول ۾ پڙهندو هو. سٺو ڇوڪ
هو؛ شڪل جو صفا ۽ سهڻو، واپاري گهر جو ٻار، ه
شوق ۽ شغل ڪري ٿي سگهيو. سڪولي اوستا ۾ ه
ڪا خاص ڏيکاري نه ڏني، ڪنهن به طرف وهلور وڃ
جي. پر ڪاليج ۾ اچڻ سان هن جو ڦڙڪو ئي ڦري وي
هيٺيون ساريون ڇوڪريون ڏسي مڙس مست ٿي پيو
پڙهڻ ڳڙهڻ وسري ويس. ٽئين ڪلاس جا لکيس، س
ڇوڪ پٽن تي واپس ڇڏو تو اچي! خاص ڪو امتحا
پاس ڪري ئي نه سگهيو!! خير. ڪٽمنڙن جي خريدار
ٿي پوري، ۽ گراهڪن پنهنجو پنهنجو رستو پڪڙيو
ٻئي ڏينهن ڇو نه علم طبعيءَ جي تجربي جو وارو هو
واهه جو وجهه هو! هيريءَ سندي هير، ٽنگ پڳي به
لهي!! ڊيمانسٽريٽر صاحب هرويرو انهيءَ نينگر واري
طرف پيو پيٺو هو. شوي ڪي اک پڇي، وڏي واڪ
چيم ته "شوا، جي ڪٽا ڪٽمنڙا ڪاٽا هجني ته بندر رو
ايڪسٽينشن جي لالا اسٽور تي جام رکيا آهيئي." اه
آواز ڊيمانسٽريٽر پڌو- سندس ڇهري مان اهو ظاهر هو
پر هو منهن جو اهڙو ته پڪو هو، جو ڇوڪر جو پاسو ڏنهن
پڻ ڪين ڇڏيائين. انهيءَ تي مون راڳ دهرايو. ٽڌه

سؤ منجهان اَٺن مارڪن جا ڪيم، جن ۾ پڻ ڇهن
مارڪن جي مس آس رکيم، باقي توڪل جو ترهو هو
بلواڻي صاحب جي ڀيهر تي! ڇڪاس مان محسوس ڪيم
ته پروفيسر صاحب چاوَنجاه مارڪن جي ته ڪيڏن به
عنايت ڪندو، اُن ڪان آءُ واقف نه سگهيس.
نتيجي ظاهر ٿيڻ تي بيڙو پار ـ آلجبرا ۾ ٥٦، ٻئي ڀيهر ۾
٤، ڪل پاس مارڪون ست!!

ٻئي سال ۾ پڙهڻ تي نه ڏيان ڏيڻوئي هو. هڪ ته
ساليانو امتحان هيل بمبئي وشو ودياليه وارن ڪئي ورتو
هو، ٻيو ته اِنٽر جو نتيجو هميشه ڪسو ۽ ڪاڻ ڀريو
ثابت ٿيندو هو، جنهنڪري انهيءَ اُلڪي جو ڪارڻ
ته ڪيڏانهن يادداشت ۾ نالوئي نه هجي! تنهن ڪانسواءِ
جئن ته هاڻ ڪاليج جي وايومنڊل کان پليءَ پت واقف
ٿي چڪا هئاسين، تنهنڪري وڏ يڪ وقت وڃائڻ فضول
هو. ٻئي سال ۾ پروفيسر پڻ شدمد وارا هئا. انگريزيءَ
جو مک اُڌيا پڪ هو پروفيسر ٽلومل آڏواڻي. هوُ اڪثر ريت
انگلستان جي شرومڻي شاعر ۽ ناٽڪ نويس جا ناٽڪ
پاڙهيندو هو. شڪل شاهاڻي، پوشاڪ پوري پ نگه جي
۽ شانائتي، سر تي وارن جو بوجو گهٽ، تن جي توانائيءَ
جو شوقين، تنهنڪري ڪاليج ۾ جو سهي سنهري اَڇو
وجل ٿي ايندو هو ته ڇهري سان گڏ مستڪ پڻ پيو چمڪندو
هوس. مک انگريزي اُڌيا پڪ ڳرائي وارو مڙس هو.
هلندو آهستي هو ۽ پاڙهيندو پڻ ڏيري ڏيري هو.

# ١١- پروفيسر

پهرئين سال ۾ ڪاليج سان مس وڃي واقف ٿياسين
ويڙهه جهٽ وهامي ويئي، پر ڪنهنکي به سمڪ نه رهي
ڏنهن هوندي به قسمت سڃائي هئي جو پهرئين سال جو امتح
ڪاليج پاڻ وٺندو هو، جنهنڪري گهڻي مٿا کوڙ ڪرڻي ڪ
پيئي. ڏنهن هوندي به ڪن ڪمن ۾ خبردار رهڻو پ
خاص طور حسابن ۾ پهري سڄاڳ ٿيڻو پيو. حسابن
مڪ- اُن ياپڪ هو پروفيسر ٿهلرام بلواڻي. هو ڏ پنهنجي
گهڻو پيلارو، پر امتحان ۾ کهل ڪرڻ کي هُو مها پا
ڪري سمجهندو هو. ڏ رمراج جي ناراضڱيءَ جي به هره
هاڪ وڳل آهي، پر پروفيسر جي تڪ تور ٿهائين ت
مان انهيءَ ڪري ذرا گهٻرائجي ويس جو سال ج
شروعات ۾ صحت سٺي نه هئڻ ڪري جاميٽري
ٽرگناميٽري اصولي طرح سمجهي ڪانه هيم. انهيءَ ڪر
منهنجو سارو مدار الجبرا تي هو، جنهن ۾ هڪ سؤ مار
جو پيپر هو. مونکي انهيءَ پيپر ۾ ٻـي ٻئي پيپر ج
مارڪن جي کوٽ جو پورائو ڪرڻو هو، ۽ اهو پيپر پروف
بلواڻيءَ کي ڏي تپاسڻو هو! پر ايتري پڪ هيم ته ج
حسابن جو پروفيسر رحم ۽ رعايت مان نه ڄاڻي، ته ان
ڪرڻ کان پڻ هُو ونءُ ويندڙ هو. انهيءَ ڪري ڪ
ڏيهوم ته محنت ۽ ڏيان سان هنجي پيپر ۾ پنڌن ٻارهن پنڌ
سگهندا. تيو به، انهن حسابن جي ٻئي پيپر ۾ سوال

مهل ڳالهائڻ ٻيهندو هو ته جڻ سنڌ جي ڪوئٽيا ميل
ڇٽي. ڪراچيءَ کان هلي، سڌو ڏؤن ڏا ٻيهجي! ڳالهائيندو
ته هرڪنهن وشيه تي هو. ڪيس تقرير جي نيند ملي ته
ناڪار پٽيءَ ڪين ڪندو هو ۽ اهڙي جوش ۽ جذبي سان
ڳالهائي ويندو هو، جو ڪنهن کي به لڪ ڪين پوندي
هئي ته هو ڪو محنت ڪري خاص طور تيار ٿي آيو
هو. تنهن ڪانسواءِ سندس خيال جي رفتار ڳالهائڻ جي
رفتار کان گهڻو تيز رهندي هئي، جنهنڪري ڳالهائيندي
ڳالهائيندي اکر ڪائي ويندو هو ۽ فعلن جي ڪا به سمڪ
نه رهندي هئس؛ پر چاڪاڻ ته سندس ڳالهائڻ جي رفتار
ڪافي تيز هئي، تنهنڪري ڪنهن کي به سندس
وياڪياڻ ۾ گهٽ وڌائيءَ جي سمڪ نه پوندي هئي.
سندس لکڻ ۾ به ڳالهائڻ وارو لهرو جاري هو. هن کو
خاص گرنٿ ڪين رچيو، پر مخزنن ۾ سندس ليکن جي
لانڍ هلي ايندي هئي. سندس لکڻيءَ ۾ اکرن جي
اوڙڪ پيئي وسندي هئي. ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ رفتار ۽ لهري
سبب پروفيسر لالسنگهه شاگردن جو لاڏلو بڻجي چڪو
هو. سندس ڦتا ڦٽ گفتار ٻڌندڙن کي هميشه اچرج ۾
وجهندي هئي. انهيءَ سبب هو جتي به نظر ايندو
هو اتي ميڙو متو بيٺو هوندو هو. سندس ڪوٺيءَ ۾
چانگ ڇوڪرن جي سندس چوگرد اهڙي ته چانئي
بيٺي هوندي هئي، جو پاڻ ته جڻ ڏسڻ ۾ ئي نه ايندو
هو؛ ۽ ٻاهر وري ڇوڪر وڪوڙي بيٺا هوندا هئس.

سندس بيان ۽ اپٽار پڻ ورنائتي نوع ۾ مڪ مان نڪرند
هئا، جنهنڪري اهي ذهن ۾ ڏنڪ پيهي ويندا هئا. وچ ور
هر گهڙيءَ چشمو لاهي، سفيد رومال سان صاف ڪري
وري پيو چاڙهيندو هو ۽ رکي رکي هٿ الماڙي تي ڦيريند
هو، ته انجو پڻ شاگردن تي تحسين جوڳو اثر پوندو هو
سندس ڳالهائڻ مان ظاهر ٿي بيهندو هو ته ايياس خاص
هوس، ۽ پاڙهڻ جي طرز لاثاني. سندس رهڻ ڪرڻ
ي نگ نيارو ۽ اميراڻو. سندس بنگلو ۽ باغيچو، سڀاڻ
سڀاڻ مڙني پروفيسرن کان سهڻو ۽ سڀاڻو!! خيال پڻ امير
۽ علحدا. هڪ دفعي ڪاليج جي لٽرري ۽ ڊبيٽنگ
سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ پاشڻ ڏنائين، جنهنجو
وشيه هئي: "شاگرد ۽ پروفيسر". پاشڻ ڏيندي هن ف
انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته پروفيسر شاگردن جي عزت
جا هر حال ۾ حقدار آهن. پاشڻ بعد ٻاهر نڪرڻ لئي مو
سندس خيال کي رد ڪد ڏنو. منهنجو چوڻ هو ت
شاگرد پروفيسرن کي مان تڏهن ڏيندا، جڏهن هو
مان لاءِ پاڻکي مستحق ثابت ڪندا. عزت ۽ مان ج
چڪ ڪري نٿي سگهجي، اهو اڳلي جي ورتڻ مان ٻڌ
جي اندر ۾ پنهنجو پاڻ اڀجي يا اڀپن ٿئي ٿو. پر پروفيسر صاحب
منهنجي اها منطق اصل ڪين مڃي. آڏواڻي صاحب کان پڪ
پوءِ انگريزيءَ جو پيو پروفيسر هو لالسنگهه اجواڻي.
ته جل-ڦتاڪو لڳو پيو هو! ڳالهائي ته تڪڙو، خيال
تڪڙو ڪري، پڙهي ته تڪڙو، ٽپي ته تڪڙو!! جنه

ويس وڳا لاهي، ديسي پوشاڪ پهرڻ لڳو. ديس جي ڏونهين ۽ پاڙهڻ جي لڳن آيا لڳي اچيس.

انگريزيءَ جي پروفيسرن ڏاران علم منطق جا پاڙهيندڙ ٻه پنهنجي نالي وارا هئا. وڏو آڌياپڪ هو، پروفيسر گيانچند ڪيولراماڻي. هو قداور ۽ گنڀير پروفيسر هو. هنجي خيال موجب مڙيئي شاگرد موڳا مٽر هئا، جن جي مغز ۾ علم منطق جا اصول پوري نڪاڻي وهارڻ ڪاڻ انهن کي زوردار نموني دهرائڻ جي درڪار هئي. انهيءَ ڪري هو هرڪا ڳالهه ذهن نشين ڪرائڻ ڪاڻ اُن تي نه فقط زور ڏيندو هو، پر اها ڳالهه ٻه چار ڀيرا وري وري چوندو هو. علم منطق جي مکيه آڌياپڪ جي علميت هڪ پنن جي ٿهيءَ ۾ سمايل ٿي ڏٺي. هو ليڪچر شروع ڪرڻ کان اڳ پنهنجي سفيد ڪوٽ جي مٿئين کيسي مان هڪ چوٿا ٿيل پنن جي ٿهي ڪڍندو هو، جنهن جا ورق هڪ کهيءَ ۾ ڪنا ۽ ڏانئيڪا ٿيا بيٺا هئا. اهي پنا منهنجي ڏينهن ۾ ئي ڳاڙها ٿي چڪا هئا ۽ سندن ڪنڊون گسي ڦاٽي چڪيون هيون. اها علمي پوٿي پروفيسر صاحب آد جڳاد کان ڪم آڻڻ شروع ڪئي ٿي ڏٺي. پر منجهس ڪهڙو امرت ڇٽيل هو، تنهن جو اسانکي پتو نه پيو، ڇاڪاڻ نه انهيءَ پڄاڻ لاءِ اسان پاڻ کين پتوڙيو نکي کي انهيءَ جو تخمينو لڳائي سگهياسين نه ان ٻنڌيءَ تي پروفيسر صاحب جو ڪيتري قدر مدار هو، ڇو نه اها من مستي اسان تي

تنهن ڪانسواءِ ناول، اخبارون ۽ ٻيا ڪتاب به جه
پڙهندو هو، جنهڪري اکيون سڀ ڇڪيون هيس
بلوري شيشن واري عينڪ پائڻي پيئي هيس، پر د
اهڙو چست ٻڌجي ڇڪو هوس، جو ڪيس جيتوڻيڪ ڏ
۽ اٽو ٽندڙ ڪتاب پاڙهڻ لاءِ ڏنا ويندا هئا ته به هو تز مثا
آڪاڻيون ۽ ننڍڙا ڏيئي، مشڪل خيال آسان ڪر
ٻيهاريندو هو ۽ ٻسن ڪتابن ۾ انهون روح ڦوڪي ڪ
جاندار ٻڻائي ڇڏيندو هو.

انگريزيءَ جون ٽيون پروفيسر ٻنهڄو مٽ پاڻ ه
پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مڃتي مڙس هو. ڪتابن پڙ
جو پروفيسر ملڪاڻيءَ کي به ڪو مرض لڳل هو! سند
پڙهائي اثرائتي ثابت ٿيندي هئي، ڇاڪاڻ ته هو جو
۽ جذبي سان پاڙهيندو هو. هو پاڙهڻ ۾ جڻ پنهن
جان جو داؤ لڳائيندو هو. هو جيڪي پاڙهيندو ه
سو پاڻ ڪري ڏيکاريندو هو. سندس ناز نخرا ۽ لٽ
ڇڙڪا شاگردن کي خاص پسند پوندا هئا. سند
جان فشاني سندس پاڙهڻ مان ڇڻي پيئي ٻکندي هئي
سياري جي موسم ۾ به پگهر سندس منهن جي پا
ڪان تڪڙين لاٽن ۾ ترڪندو نظر ايندو هو!! ملڪا
صاحب شوقين هو. هر انگريزي طرز ڪان واقف ه
جيعوٽيڪ ولانت مان ٿي ڪين آيو هو. پر ديس
قرب جي سندس جگر ۾ جدا ڪوني هئي. ١٩٢١
واري قومي هلچل جو مٿس اهڙو اثر پيو جو ولا

رفتار سان ڳالهائڻو پوندو هوس. لفظ ٽوڙي جملا جي سنڌس زبان مان بيدڙڪ اُڪلندا ايندا هئا، سي سڀ چٽا ۽ صاف ٻڌڻ ۾ ايندا هئا، جنهن ڪري ڳالهه سمجھڻ ۾ دقت اَصل ڪين ٿيندي هئي. سنڌس ڪنڊ جو اَڌ گول ۾ ترتيبوار نموني ڦيرو بيشڪ رونق ڀريو هو.

تنهن کان سواءِ فارسيءَ جو پروفيسر پڻ لاثاني هوندو هو. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڪلاس ۾ جيتوڻيڪ ايندو ديرسان هو، ۽ ڪلاس ڇڏيندو سويل ئي هو، ته به سنڌس پاڙهڻي لطف ڀري هئي. سنڌس هلڻ ۽ ڳالهائڻ ناهوڪو، ۽ شاهاڻو هو. جيتوڻيڪ هو قد جو ڇوٽو هو، پر سنڌس پوشاڪ ۽ ڊول ڍنگ، سنڌس اميراڻي هستي چٽي پئي ڀڪائي. سنڌس مرڪڻ، ۽ مشڪڻ نرالي ڍنگ جو هو، ۽ شاگرد، جي سنڌس ڇرچ‍و جهٽ ڪين جهٽي سگهندا هئا، سي سنڌس مرڪڻ تي مرڪڻ شروع ڪندا هئا!

اَسان جو تواريخ جو پروفيسر پڻ واه جو وڻندڙ ۽ وندرائيندڙ هو. هو ڪرستان ڌرم جو هو، ۽ سنڌس نالو هو، ڊاڪٽر ايڊرين ڊونارت. هو لکڻ ٽوڙي ڳالهائڻ ۾ ٻولي هميشه چيدي ڳالهائيندو هو. سنڌس پاڙهڻ جي طرز پڻ نرالي هئي. هو ڪڏهن به تواريخ جي واقعن جا گهڻا تفصيل ڏيئي شاگردن کي تواريخ پڙهڻ کان ڌڪائيندو يا ٿڪائيندو ڪين هو. هو فقط انهن ضروري حقيقتن جو پوري پئماني تي ذڪر ڪندو هو،

سوار ڪين ٿي هئي، جو اِها ٻوٽي لڳائي ڪجهہ ٿما
ڏسون!! باقي اِيترو بيشڪ محسوس ڪيوسين تہ ع
منطق جو اهو حصو جو ڪيس سيکارڻو هو، تنهن ۾ اڪيڇ
مثالن ڏيڻ جي ضرورت هئي ۽ انهيءَ چڙيل ڪتابڙي
۾ اِهي مثال ئي ڏنل ٿي ڏنا جي هونءَ پروفيسر صاحب
کي ياد ڪرڻ جو بتن ڪرڻو پوي ها، جو علم جـ
اُصولن خلاف هو. پروفيسر گيانچند وطن-دوست هو
ديس جو سڌ اوناني ۱۹۲۱ع کان هن سفيد کاڌي
جي پوشاڪ پهرڻ شروع ڪئي هئي- اِها نہ فقط اسا
جي ڏينهن ۾، پر اج ڏينهن تائين، انهيءَ زماني کا
پنجويهہ سال پوءِ بہ، بنا ڪنهن ڦيرڦار جي، قائم آهي
اِها لڳن مهاتما گانڌيءَ ڀارت جـي پڙهيل طبقي
پنهنجي پهرين قومي هلچل ڇيري جاري ڪئي هئي، جنه
جو شڪار پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پڻ ٿيو هو. مونکي
علم منطق جـي پاڙهڻ ۾ ننڍو اَڌ ياڪ پڻ گهڻو پسن
پيو. هُو هو پروفيسر اي. جي. جيٺمداڻي. هُو جوان هو
چست هو، ۽ ڪپڙي لٽي ۽ شڪل شبيهہ ۾ ٺاهوڪو هو
هُو ڪلاس ۾ گهڙڻ سان ڳالهائڻ شروع ڪندو هـو،
اَڪثر ريت ميز تي ويهي پاڙهيندو هو. وينو هڪ ٿي هنـ
هوندو هو، پر سندس بولتو ڪنڌ اَڌ گول ۾ پيو ڦرند
هو، جڏن ميز وارو پنکو ڪندو آهي. سندس پـاڙهڻ
جي وِشيہ اَهڙي هئي جـو ڪيس ڳجھ اُپٽار ڪرڻ جـي
ضرورت پوندي هئي، جنهن ڪري سڄو وقت ۽ ليـ

هوندو هو. سندس بيان اُهڙو سهڻو ۽ سباجهو، جو
ڪتاب پيو پڙهجي. سندس ليڪچر جا نوٽ وٺڻ بعد
ڪتاب پڙهڻ جي ڪا به ضرورت ڪانه پوندي هئي!
جيتوڻيڪ مڙيئي پروفيسر قابل هئا، (قابل ماڻهو
تنهن زماني ۾ هٿ ڪرڻ آسان هو، چاڪاڻ ته ڪين
پگهار سٺا ملندا هئا)، تہ به ڪڏهن اُڏ ياپڪن
جي پاڻ ۾ مان البت ڪڪ ٿيو هو. پر انهيءَ سمي
پيرائڊ ينگ ڪرڻ جو مرض اهڙو وڌ جي ڪين چڪو
هو، جهڙو هينئر ٿو نظر اچي. مونکي اهڙي يادگيري
ڪانهي تہ مان ڪو جاڻي واڻي ڪلاس مان غير حاضر
رهيس. ڪلاس مان تنگ ٿيڻ جا به ڪارڻ ٿي ٿي
سگهيا. هڪ تہ وقت تي وشيہ بلڪل ئي خشڪ هوندي
هئي، جا جوانن جي طبيعت تي پورڻ واري ڪانہ هئي،
۽ بيو تہ ساڳين ماڻهن کي هر روز ٻڌڻ ڪري بہ ڪڪ
ٿيو هو، جو تہ سندن ڍنگ ۽ طريقو هر هميشه ساڳيو!!
تنهن ڪري جڏهن ڇوڪر ڇوڪريون ڪڪ ٿيندا هئا
تہ يا تہ بہ چار پيرائڊ ينگ ڪندا هئا، يا تہ ڪلاس ۾
ڪجهہ چرچو مسخري ڪاهي وجهندا هئا. هڪ لڳا
کي ڪرستان نينگر شيڪسپيئر جون سرڪيون ٻڌي
اچي حيران ٿيا. ڪين عجب انهيءَ ٿان ٿي لڳو تہ
شيڪسپيئر جي هر روز سارا ه مان پروفيسر ٽڪو ڇو ڪين
ٿي! سو بيو چاڙهو نہ ڏسي، پروفيسر جي شيڪسپيئر
جي ناٽڪ پاڙهيندي، هنن پاڻ ۾ اوچتو ئي ٺهڪ ڏنو. آواز

جنهن نہ فقط قصو صاف ۽ نرنمہ ٿي بيهندو هو، ب
اِتهاس جي کوج ڏي دل پيئي وڌندي هئي. سند
پاڙهڻ جي اهائي اعليٰ خوبي هئي جو هُو جدا جدا س
ڳالهيون بيان ڪندو هو، جنهن ڪري وِشيہ جي اَڀياس
۾ دلچسپي وڌندي هئي. پروفيسر ڊونارٽ پار-ويـ
ماڻهو هو. منجهس ڌرمي تعصب يا اوچ نيچ جا هئ
ويچار اَصل نظر نہ ايندا هُو هر ڪنهن سان رلندو ملند
هو، جنهن ڪارڻ پڻ شاگرد کيس گهڻو پيائيندا هئا.

اهڙو ٻيو اٿرائتو پروفيسر هو منهنجو گر-ڀنا، پروفيسـ
ڌرمداس مـاڙيوالا. هُو شانتي پـرش ۽ مـانيڻو منش
هو. هُو پـاڙهڻ کـانسواء ڪنهن بہ ٻيءَ ڳالهہ ۾ ڪيـ
پوندو هو. چاڪاڻ تہ هُو نہ هو ڪنهن جي هنئين
۾ ۽ نہ ڪنهين‌ءَ ۾، ۽ مـاٺ مـيـٺ ۾ پنهنجو ڪـ
اَڪلائي ويندو هو، تنهنڪري سندس هستي ۾ هڪ
اَنوکي بزرگي ڇانيل هئي. باقي پاڙهڻ ۾ پنهنجو مـ
پاڻ هو. جيتوڻيڪ هُو ڪڏهن بہ وِلائت ڪين ويو
بہ جن بہ يورپين پروفيسرن سندس وقت ۾ پاشڻ ڏنـ
هئا، تن کي هن ٻارڪيءَ سان جاچي، سندن ڪاميابي
جي ڪنجي ڳولي لڌي هئي. هُو اڀياس جـو ڪوڏ
هو ۽ هميشہ پيو پڙهندو هو. مان جڏهن ڪاليج پڙهند
هوس تڏهن بہ کيس ٽيهارو سالن جي پاڙهڻ جو آزمود
هو، تنهن هوندي بہ پڙهڻ بنا ڪڏهن بہ ڪين اَچـي
پاڙهيندو هو. انهيءَ ڪري سندس پاڙهڻ چٽو ۽ سوُڌ

شيڪسپيئر "فني" (*Funny*) آهي يا نه؟" ۽ ڳالهه
ٽري وئي.

جڏهن پروفيسر جو پنهنجي شاگردن جي لحاظ کان وڏي پوندو هو ته پاڻ ۾ پيئي سس پس ڪبي هئي. انهيءَ لاءِ پاڻ ۾ چونڪڙيون ناهيون هيون. اسانجي چوياريءَ ۾ چار جٿا هوندا هئا: مان، هرگن ٽيجوجا، سيد ۽ چاپا. جدا جدا قسمن جا ماڻهو الانجي ڪيئن اچي گڏ ٿيا هئاسين - ٻه سنڌي، هڪ گجراتي ۽ هڪ ميان مسلمان. اسان مڙني مان سيد کي سهڻي انگريزي لکڻ ايندي هئي. انگريزيءَ جو محاورو ۽ اڀياس اهڙو سٺو هوس، جو قوڙائف اکر آيانتي طريقي ڪم آڻي، بيان کي زيباور بڻائيندو هو. هو خاص طور پروفيسرن کي پاڙهڻ مهل ٻاريڪيءَ سان جاچيندو رهندو هو. آخر هڪ ڏينهن سارو پوتاميل لکي آيو، ۽ چوياريءَ ۾ پڙهي ٻڌايائين. هرهڪ پروفيسر جو بيان فرحتي ۽ تز نموني ڪيل هو، ۽ اهو ليک کي قدر وڌائي، جڏهن ڪاليج مخزن ۾ ڏنائين ته سيني ڪيس داد ڏنو ته خود پروفيسر به چٻا اهڙي نوع ۾ لکي سگهندا!! هرگن وقتائتي ٽيڪا ٽپڻيءَ ۾ پڙ هو، ۽ وقت بوقت پنهو چوياريءَ کي وندرائيندو هو. چاپا چوياريءَ جو مسخرو هو. آواز هوس سنهو، ڪلڻ به هوس ڪل جهڙو، ۽ ڳالهيون ڪندو هو اوائي؛ جنهن ڪري چگو چهچٽو لڳائيندو هو. باقي رهيس مان. منهنجو جي ليڪچر ۾ ڌيان نه لڳندو هو

تي پروفيسر صاحب پنهنجي وياڪرڻ جي غلطين مان ڇڙ
پري سجاڳ ٿيو. عام رِيت آهڙي گستاخي خير
سويري!! پر ڇوڪر ڇٽي ذات جا، پڻ ڪ
بازار ۾. انهن سان پڇڻي ڪير! پاڻ پڙهو ڪري
پروفيسر صاحب ڇوڪرن کان پڇيو، "ڪلو ڇو ٿا؟ اهڙ
ڪلڻ لائق ڳالهه هجي ته ٻڌايو ته اسين به ته ڪو انجو لطف
وٺون." انهيءَ تي سنڌن سردار ورندي ڏني ته "سائين
شيڪسپيئر به ڪو عجيب آدمي ٿي ڏٺو! ڏسو لک
ڇا ٿو!!" انهيءَ تي پروفيسر صاحب پاڙهڻ واري صفحي
ٽڪڙي نظر ڊوڙائيندي، ڳاڙهو ٿيندي، چيو ته "هن صف
تي ته ڪا به اهڙي ڳالهه ڪانه ٿي نظر اچي جنهن تي هوند
اچي." ان جو جواب آيو ته "سائين، اسين انهيءَ صف
جي ڳالهه ٿورئي ٿا ڪريون، فلاڻي صفحي تي ڏس
لکي ڇا ٿو!!" پروفيسر انهيءَ تي ناٽي ويو ته ڇوڪ
مڙيوئي اَڙٻنگائيءَ تي سندرو ٻڌو ٿي ڏٺو. سندن ڌي
ٻئي طرف ڊوڙي رهيو هو، ۽ هيءَ سانگ ڪل مسخري
خاطر رچيو ويو هو. ڪيس پڪ ڪانه هئي ته اُن صف
تي، جنهن ڏانهن شاگردن اشارو ڪيو هو، ڪا ڪلڻ لا
ڳالهه آيل هئي. انهيءَ رچنا ۾ بيو ڪهڙو غلم رٿيو
هو، تنهن جي ڄاڻ نه هئڻ ڪارڻ پروفيسر صاحب س
قصو اتيئي ختم ڪرڻ جي خيال کان چيو: "ٺهيو ٺه
جڏهن انهيءَ صفحي تي آياسين، تڏهن ڏسي وٺبو

# ١٢- مشغوليون

ڪاليج ۾ شوق جي بازار نه هميشه سرگرم رهندي
هئي. عام رواجي ماڻهو نه پنهنجن ٻارن کي ڪاليج ۾
پاڙهڻ جو نه سمجهه ساري سگهندا هئا ۽ نه ساهس رکندا
هئا. ڪاليج جو خرچ تنهن زماني ۾ ڪو خاص ڳاٽي پڳو
ڪين هو. شاهوڪارن لاءِ ڪاليج ۾ اچڻ عام رواجي
ڳالهه هئي. باقي رهيا وچولي درجي وارا سي به چاڪاڻ
نه اڳتي وڌڻ جي آشا رکندا هئا، تنهنڪري ڪونه
ڪسوئي ٻارن کي ڪاليج پاڙهڻ جو پتن ڪندا هئا.
شاهوڪاري ٻار جي جوانيءَ ۾ شوق نه وٺن ته ٻيو وجهه
نه وري اچڻوئي ڪين هو، تنهنڪري هوءَ ڪاليج ۾
نرڪي ڦرڪي سان ايندا هئا. تنهن ڪانسواءِ ڪراچيءَ ۾
شخصي ڏيکاءَ جو ٻيو هند نڪاڻو هوائي کهڙو!
شاهوڪارن ني ريس ڪندي، وچولي درجي وارا پڻ
پنتي ڪين پوندا هئا. انهيءَ ڪارڻ ڪاليج فيشن جو
مرڪز هو. تنهن هوندي به ڪاليجي ڪڪن لوڙي
ڪين ۾ قومي جذبو ڪافي هو. عام ريت برابر ڪاليجي
ود يارٿي انگريزي طرز جي هر طرح پيروي ڪندا هئا،
تنهن هوندي به قوم جي بهبوديءَ ۾ سندن صدق اٽل هو. مثال
طور ڪاليج لاءِ اها هڪ لازمي رسم ٿي چڪي هئي
نه ڪراچيءَ ۾ ڪو به قومي اڳوان اچي ته ڪاليج ۾ سندس

ته مان پيو چوطرف نهاريندو هوس، ته ڪٿي ڇا
وهي واهري! پروفيسرن جي ليڪچر کان سواءِ ڪلا
۾ وچتر ڪارناما چالو رهن ٿا، جي جيڪڏهن د
ڪجن ته هڪ خاصو قصو نهي پوي. هڪ دفعي
پروفيسر ڪونه آيو هو، سو سيکه ڪري، جيڪي اڳ
پيرئڊ ۾ ٿي گذريو هو، سو لکي ورتم. ٻئي پيرئڊ ۾
پروفيسر دير سان آيو، تنهن ڪري وقت وڃڻ نه وچا
ڪاٿر اهو بيان ڇوڪريءَ ۾ پڙهيم. سينئي ڏيان سان پڙ
پر هرڪو چئي ته ان ۾ گهڻو وڌاءُ هو. بيان ۾ گهڻو حص
هڪ ڇوڪريءَ جي ڪلاس ۾ پروفيسر بدران پاڻ ڏان
شاگردن جو ڏيان ڇڪائڻ جو ذڪر آيل هو. دوستن
خاص طور اعتراض اهو هو ته اهڙو نازڪ انداز ممڪن ناهي
آڇا اِها رد بدل چالو هئي ته پروفيسر اچي سهڙيو
جنهن بعد ڪجهه ڇوڪريون به ڪلاس ۾ گهڙيون
منهنجي اشاري تي منهنجن دوستن هڪ نيگر ته
جاچ رکي. جڏهن پروفيسر صاحب جو ڀاشڻ ختم ٿيو
سينئي مونکي کيرون ڏنيون ته "واه جو کيل جو هو
ڇتر ڪيو آئيئي."

ڇڏيو. پر شاباس هجي پنڊت صاحب کي، جو حالتون محسوس ڪري هُوهال کان ٻاهر اچي مٺين ڳالهين ڪري ٿي ڪجهه مهل ترسيو. اُن ڳالها هيٺ اسين ڪئميرائن سان تيار بيٺا هئاسين. هرڪو واري وٽيءَ تي نڪرو ٽڪ ڪندو، هٿندو، ٻئي کي وارو ڏيندو وڃي. ڪئين فوٽو نڪتا، پر هرڪو منتظر ته سندس فوٽو سڀني کان سهڻو بيهي! جڏهن فوٽا ڇپجي تيار ٿيا ته اُن تي ڪاهه اها ته، مخزن لاءِ ڪهڙو ٿو پسند پوي!! خوب زور ٻار هليا. پر مان لچارو، سو ڪنهن کي چوان ۽ ڇا چوان؟ صبر ۾ ويٺي تماشو ڏٺم. آخر فيصلو ٿيو- منهنجو فوٽو بحال ڪيو ويو!! سڀاويڪ گد گد ٿيس ۽ حوصلو وڌيم.

. ڪجهه عرصي پٺاڻان خان عبدالغفار خان، سرحد جو گانڌي، ڪراچيءَ آيو. رسم انوسار کيس پڻ نينڊ ڏيئي، ڪاليج ۾ گهرايو ويو. کيس مون اڳي به هڪ دفعو ڪاليج ۾ ڏٺو هو. ١٩٣١ع ۾ ڪانگريس جي ساليانو بيٺڪ ڪراچيءَ ۾ لڳي هئي. اُن موقعي تي سڀ اڳوان اچي ڪراچيءَ ڪٺا ٿيا هئا. اُن پيري گهڻن کي ئي اڳوانن ڪاليج ۾ آندو ويو هو. جڏهن سرحد جي گانڌيءَ کي سڏ ٿيو ته "ڪجهه ٻه اکر ڳالهاءِ" ته هيءُ پنهنجا پرش همت ادب جا ٻڌي، چوڻ لڳو ته "مان ڇا چوان؟ آءٌ ته خدا جي خلق جو هڪ نماڻو خدمتگار آهيان، قومي فوج جو هڪ رواجي سپاهي؛ جتي اڳوانن ۽ ڪپتانن اوهانکي سمجهه پريون صلاحون ڏنيون آهن، اُتي آءٌ ڪهڙي گوهرفشاني ڪريان.

پاڻ ضرور ٿئي! اهو ڪاليج جي عزت برقرار رکڻ
مکيه چند ڪري ليکجڻ ۾ ايندو هو!! تنهن ڪانسواءِ فو
ڪيڻ جو پڻ ڪاليج ۾ شوق چڱو وڌيل هو.

مونکي پڻ ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ سان فوٽن ڪيڻ ج
چڪ ٿي. خوش قسمتيءَ سان شهر جي هڪ فوٽوگراف
سان منهنجو جهٽ سنبنڌ ٿي ويو؛ جلد ئي فوٽن ڪي
۾ هوشيار ٿي ويس. ڪاليج جي ششماهي مخزن
ڪاليج سان مکيه واسطو رکندڙ واقعن جا چِٽر چڱي چ
سان وڌا ويندا هئا. خاص طور قومي اڳوانن جي فو
ٿي چڱي چٽاپيٽي لڳندي هئي. جڏهن مان پڙهند
هوس ته پنڊت جواهرلعل نهرو ڪاليج ۾ آيو. تن
زماني ۾ هوُ ننڍي نهيءَ وارن جو مٿي جو مور بڻج
چڪو هو. تنهنڪري جڏهن هوُ ڪاليج ۾ آيو ته ماڻه
جي پيهه جو ڪاٿو ئي ڪين رهيو. ڪاليج ۾ سندس پاش
ڏينهن جو ٻارهين بجي رکيو ويو هو، تنهنڪري جڏهن تقر
ختم ٿي ته ڏاڪ منجهند ٿي چڪي هئي. گرمي ب
غضب جهڙي هئي؛ مٿان جهڙ ۽ جهمر لڳائي. اُنيءَ
سج پيو ٻڪي، اُنيءَ جهڙ پيو ٿئي. اهڙي ويل فو
ڪيڻ البت ڪٺن ٿي پيو. مٿان وري پيو مسئلو ڪاه
پيو - ديس جي دلاري جا فوٽو - چڪيندڙ جهجها. تنه
ڪانسواءِ هرڪو پيو اڳيان وڌڻ جي ڪري. هڪ ڌر رڻتي
پيو جهڙالو، ٻين ماڻهن جي پيهه، مٿان فوٽو ڪيندڙ
جي چڙهت ۽ چٽاپيٽي، تنهن قصو چڱو مشڪل ڪري

فوٽا صفا ڪرائڻ ته ڏسان ته مار! پرنسيپال ۽ پاڻ ٻئي گڏ نڪتا ته هئا، پر پرنسيپال جي نونٽ غائب، ته پاڻ جي ٽپڙ گم! باقي فوٽو سو سٺو، ڇو ته سهڻو بيٺو هو. اندر ۾ اها ئي آنڌ مانڌ ته، مخزن وارا اها تصوير ونندا؟ ٻين ٻه چڱا فوٽا ڪڍيا، پر ڪنهن جي اهـ فوٽي ۾ پرنسيپال نظر نٿي آيو، ۽ ڪانگرس سواءِ خان عبدالغفار خان البت اڪيلو ۽ ٻيو ٻئي لڳو، جنهن ڪري اهو آئت هوم ته منهنجو فوٽو ئي قبول پوندو. پر ڇورا ڪورا چالو رهي جيسين فيصلو ٿئي. سيڪي اها ڳالهه مڃي ته تصوير چٽڻ جي لحاظ کان منهنجو فوٽو مڙني ۾ سٺو هو، مگر انهن سيڪي مٿي ۽ نونٽ جي ڪٽجي وڃڻ ڪري منهنجي فوٽي خلاف وڏو اعتراض اٿاريو. مون کين گهڻوئي سمجهايو ته، اخباري فوٽن ۾ ته فقط اهي اتفاق عام ريت رهن ٿا، پر حقيقت ۾ اهي، نقص جي ڪري ئي، قدر جو باعث ليکجڻ ۾ اچن ٿا. انهن وقت ڪراچيءَ ۾ اخباري فوٽا البت ڇڊا ڇپبا هئا، جنهنڪري انهن جو قدر ٻڻ ڪن ڇڊن وٽ هو. مون پنهنجي فوٽي ٻاران مٿو گهڻوئي ماريو، مگر ٻٽيو هوئي جو مالڪ ڪي ٿي وٽيو! منهنجو فوٽو انهي دفعي مخزن ۾ ڪين ڇپيو!! ڏک ٿايو ته تيم، مگر پاٽڪي آئينده لاءِ سونهري آسري جو ڏيڏ ڏئي، وقت نباهيم.

مان ڪاليج ۾ هوس ته ڪراچيءَ ۾ وديارٿي ڪانفرنس ٿي ٿيڻ لڳي. ان موقعي تي پارٽي جي ٻرڪ قودي

آءٌ مسڪين، مونکي فقط اوهانجي دعا گهرجي، ج
منهنجي ٻارن ۾ سگهه رهي ۽ سمجهه ۽ ساڃهه سالم رهو
جو آءٌ ديس ۽ قوم جي شيوا ۾ ڪجهه قدر سوڀارو ٿيان
ڪٿا پناڻ، ڪٿا سندس نهٺائي ۽ نماڻائي!! سندس
نمرتا مونکي تنهن ويل ئي موهي ڇڏيو. تنهن سمي
سڪول ۾ پڙهندو هوس. سوهيل جو هيءُ سدآچاري سوداڳ
سردار ڪاليج ۾ ٿي آيو ته آءٌ ٻڻ پنهنجي فوٽن ڪيڻ ج
پاڻي ساڻ ڪري، سو ٻلهئي اچي ڪاليج ۾ سهڙيس. هميش
موافق ماڻهو هڪ ٻئي تي ڏاهت ٿي ٿيا. خان عبدالغف
خان جڏهن آيو، تڏهن مان تيار ٿي بيٺس، سندس فوٽو ڪيڻ
خاطر. منهنجي هميشه اها خواهش هوندي هئي ته مع
مهمان سان پرنسيپال صاحب ٻڻ فوٽي ۾ شامل هجي؛
پرنسيپال ٻناڻيءَ کي ڏيکاءُ اهڙو پسند ڪين پوندو هو
جنهنڪري رواج موجب فوٽي ڪيڻ مهل هو نظر نه
ڪين ايندو هو. هن دفعي جڏهن ئي معزز مهمان مون
مان لٿو ۽ پرنسيپال صاحب کيس پرنام ڪري هال ۾ وٺي
ٿي آيو ته مون هڪدم ڪئميرا جي اک کولي فوٽ
ڪيڻ جي ڪوشش ڪئي. جان ڪٿي نهاريان ته قد
بيهي نه پيو. گهڻوئي ڪئميرا جا طرف ڦوڙي ڪندو
پاسا ڦيرايم، پر پرنسيپال ۽ پناڻ گڏ اچي ئي نه پيا سگهن
پناڻ هو قداور ۽ پرنسيپال هو قد جو ڀورو پنو، تنه
ڪري ٻئي ماپن نه پيا. آخر ڪئميرا کي آڏو ڪري
تصوير ڇڪيم. تنهن ڪانپوءِ ٻڻ هال ۾ گڏيج فوٽا ڪيا

ديس واسين کي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ لاءِ ھرڪو خواھان ھو،
خاص طور جوان ٽهيءَ وارا. رسم انوسار ڪاليج جي
وديارٿين جو سنت-مورتيءَ سان گڏجڻ سڀاويڪ ۽ لازم
ھو. انھيءَ انديشي وديارٿي ڪانفرنس جي صاحب
سيڪريٽري صاحب جي من ۾ ڪنڊڪو جاڳايو. جيڪڏھن
شري سنت-مورتيءَ کي ڪاليج وارا پاڻ لاءِ گھلي ويا
ته وديارٿي اجلاس ۾ ڪوئي ڪونه ايندو!! تنھنڪري
چندوءَ (سيڪريٽري) پاڻسان جڻ پڻ ڪري ڇڏيو ته
سنت-مورتي صاحب کي ڪاليج ۾ ٻنھي وڃڻ نه ڏيو.
انھيءَ سال ڪاليج جي چونڊيل عھديدارن ۾ قومي
حوصلو ۽ اتساھ البت گھٽ ھو، تنھنڪري ڪين
سنت-مورتيءَ کي ڪاليج ۾ آڻڻ جو ڪوبه ويچار ڪونه
ھو. جيتوڻيڪ مان عھديدار ڪين ھوس، ته به شري
سنت-مورتيءَ جو ڪاليج ۾ نه اچڻ ڪاليج جي شان جي
گھٽتائي سمجھيم. تنھنڪري سنت-مورتيءَ کي ڪاليج
۾ پاڻ لاءِ آڻڻ جي جوابداري پاڻتي ھموار ڪيم. فوٽن
ڪڍڻ جو نه اڳيئي ويچار ھوم، سو ڪاھي ويس ٻندر تي،
ڇاڪاڻ ته سنت-مورتي صاحب جهاز رستي ڪراچيءَ اچي
رھيو ھو. وقت تي جهاز اچي ڌڪي سان لڳي بيٺو ۽
شري سنت-مورتيءَ جو سھڻو سواگت ڪيو ويو. مونسان
گڏ ٻيا ٻه ٽي جيترا ماڻھو فوٽو ڪڍڻ لاءِ آيل ھئا.
سيٺيءَ کي فوٽو ڪڍڻ جو پورو وجھه مليو ۽ ھرڪو راضي
ٿي، راضي ٿيو. مون ويچار ڪيو ھو ته جڏھن ته شري

اڳوان شري ستيه - مورتيءَ کي اجلاس جو پرڌان ڪ
ويو هو. شري ستيه - مورتيءَ جو نالو اسان گهڻ وقت کا
ٻڌو هو. پارٽي اسيمبليءَ ۾ ڪانگريس ٽڪيٽ تـ
چونڊجي وڃڻ بعد هن جيڪو سرڪار ۾ مانڊاڻو ڪاهي
وڌو هو، سو ڪنهن کان لڪل ڪين هو. ستيه - مورتي
ڪنهن نه وشيه تي تقرير ڪندو هو ته سرڪاري طب
کن ڪڙا ڪري چست ٿي وهندو هو، جڻ سندن گ
تـي ڪو جبري چڙهائي ڪري آيـو هجي! سرڪار
عملي جون هر دفعي وايون ولڙيون ڪري ڇڏيندو ه
سڀ عجب کائيندا هئا ته ڪيس خبرون ملن ڪٿان ٿيو
جنجي آڌار تي هو سرڪار تي چوٽ تو چنبڙي. هرڪنه
کي حيرت انهيءَ تي لڳندي هئي ته جن ڳالهين جـ
سرڪار کي به احوال ڪين پهتل هو، سي هن ڪانگريس
کي ڪٿان ٿي هٿ آيون، جو سرڪار جي پٽ ٿي وائڪي
ٿي ٿي ويئي! ستيه - مورتي مدراسي سپوت هو. مدن
۽ اورچائي سندس رت ۾ هئي. هن ۾ ڪافي حوص
هو ۽ هن مٿي چڙهڻ جي آشا ٿي رکي. سرڪار ظاه
ڪيو هو ته پارٽواسين کي رفته رفته لوڪ - راڄ جا ح
ڏنا ويندا. ستيه - مورتي محسوس ڪيو ته "جڏهن اسيمبلي
۾ گوهر فشاني ڪندس تڏهن ته آزاد هند ۾ مونکي لائ
عهدو نصيب ٿيندو." تنهنڪري هو هرطرح خبر ل
رهندو هو ۽ سرڪار تـي حملو ڪرڻ جـو موقعو هٿ
وڃائڻ ڪڏهن ڪين ڏيندو هـو. اهڙي هاڪار

آڻيندڙ عورت فوٽا ڏيڻ جي به پيٺي ڪري ۽ نه ڏيڻ جي به پيٺي ڪري! مان جهٽ ٿاڦي ويس ته ڪيس پڻ هڪ فوٽو کپندو هو، سو هڪ ڪيس آڇيندي هاڻي پيا هٿ ڪيم!! فوٽي ملڻ تي عورت گد گد ٿي ۽ شڪرانا مڃيندي وڃي ڪم کي لڳي ۽ آءُ ٻنا ٻر ٻوجن سڌ ڪرڻ جي ائين ٿي ٽلهو رهجي ويس.

هت ته منهنجو سوال هوئي ڪونه، هت ته ڪاليج شان جو سوال هو. انهيءَ ڪري پنيا صاحب جي بنگلي تي جيڪي ٿي گذريو اُن تي مٽيان ڏاڍي لڳيم. آءُ سڌو ڪاليج ۾ آيس ۽ ڪرتار پنجواڻيءَ کي ڳولي ڪڍيم. مان عهديدار هوس ٿي ڪين، تنهنڪري آءُ کهڙي حيثيت ۾ شري سنتيه-مورتيءَ کي ڪاليج ۾ اچي ڀاشڻ ڪرڻ جي نينڊ ڏيڻي ٿي سگهيس؟ انهيءَ ڪري ڪرتار کي ٻانهن ٻيلي ڪيم، ڇاڪاڻ ته هوُ ٻ ٻيٽنگ سوسائٽيءَ جو عهديدار هو. ٻئي گڏجي پرنسيپال صاحب وٽ وياسين ۽ ڪيس واقف ڪيوسين ته اسين ڇا ڪري رهيا هئاسين. هن اسانجو اُتساه ڏسي پاڻ هلي سنتيه-مورتي صاحب کي ڪاليج اچڻ جي آڇ ڪئي، پر اسان ڪيس خاطري ڏني ته ”اوهين ايڏي تڪليف نه وٺو، اسين پاڻيهي ٿا ڪارج سڌ ڪريون.“ ٻس پوءِ مان ۽ ڪرتار سنتيه-مورتي صاحب جي ڪڍ پياسين؛ جتي هوُ وڃي اسين اُتي اڳيئي حاضر. پر ڪانگريسين ۽ ڪانفرنس وارن اسان سان اها ڪار ڪئي ڇا! اسانکي اڳيان وڌڻ

ستيہ-مورتي ڪراچيءَ جي ہڪ انگريزي اخبار "س
آبزرور" جي سمپادڪ جو مهمان هو، تنهنڪري جڏهن
ڪيس فوٽا ڏيکارڻ وڃبو، تڏهن ڪاليج ۾ اچڻ لاءِ ن
ڏنيس. فوٽا صاف ڪرائڻ تي دل ٻهار ٻهار ٿي ويءِ
چاڪاڻ تہ فوٽا بيشڪ سهڻا نڪتا هئا. "سنڌ آبزرو
جو سمپادڪ منهنجي گهر جي ويجهو ئي رهندو هو
مون سمجهيو تہ اندر جي آشا پوري ڪرڻ بلڪل ن
آسان ٿيندي. مان جو پنيا صاحب جي گهر اچان تہ
هٿ تہ قصو اور لڳو پيو هو!! هر ڳالهہ تي سختي هئ
اندر اچڻ تي ڪافي بندش هئي. مان البت منج
پيس. نيٺ جيڪي فوٽا ساڻ آندا هئم سي بيهي ن
لڳس. بس جادو ٿي چڪو. جيڪو پيو لنگهي
اک ٽيٽ ڪري پيو فوٽا ڏسڻ جي ڪوشش ڪري
آخر هڪ عورت دل ٻڌي مون کان فوٽا ورتا ۽
ستيہ-مورتي صاحب جي صحيح ڪرائي ڏيڻ جو ا
ڏيئي، جهومندي اندر هلي ويئي، ۽ آءٌ لچارو اُتي
بيٺو نهاريندو رهيس!! اهو سونو وجهہ هو شري ستيہ-مور
سان ٻہ اکر ڳالهائڻ جو، پر ابج وچان واٽ ڪين وج
سگهيس!! پر هن عورت اُنجام پاڙڻ ۾ ويرم ڪين وڌ
جهٽ ۾ فوٽا واپس ڪڻي آئي، پر منجهن ٻہ ڪتل هئ
هڪ معزز مهمان ڪي ڏنو ويو هو ۽ هڪ "سنڌ آبزرو
جي سمپادڪ پاڻ رکيو هو، باقي عزتي تي قومي اڳ
قرب وچان پنهنجي صحيح ڪري موڪلي هئي.

ڪنا تان ڇينيو! هن اسانجو نئون هڪدم قبوليو ۽
سڊوا صاحب کي هدايت ڪئي ته "تون منهنجو سامان
اسٽيشن تي ڪٽائي وڃ ۽ آءٌ ڪاليج مان ڀاشڻ ڪري
سڌو گاڏيءَ تي اچي سهڙندس." شري ستيه-مورتي جو
مهٽو اُتر ٻڌي اسين حد سرها ٿياسين ۽ سندس ٿورا مڃي
پنهنجو گس ورتوسين. جئن ئي ڪاليج طرف وک کنئيسين
ته منهن جو رنگ بدلجي ويو. ستيه-مورتي سپاٽي ڪاليج
۾ ڀاشڻ ته اچي ڪندو، پر اهو ٻڌندو ڪير؟ اهو ڏينهن
آرتوار جو هو، سومر ڏينهن اخبارون بند؛ هفتيوار پرچا
آرتوار صبح جو تيار، ڇوڪرن کي ڪيئن اطلاع ڏيون؟
فڪر وڌي ويو، پگهر ۾ شل ٿي وياسين، مگر حل نظر
نه آيو. خير، حالتن کي منهن ڪيئن به ڪري ڏيڻو ئي
هو. ڪانگريسين ۽ ڪانفرنس وارن جو اسان خلاف منصوبو
سٽيو هو، تنهنکي ڪنهن نموني بيڪار ثابت ڪرڻو ئي
هو!! پرنسيپال صاحب کي سڏ سڏائيسين ته هو اُن مهل ئي
بنگلي تان ڪاليج هليو ۽ ڀاشڻ جو اطلاع پاڻ ٽائيپ
ڪري، پٽيوالو گهرائي، پروفيسرن کي اهو ڏيکارڻ لاءِ
وڏي مهل موڪلي ڏنائين. باقي وديارٿين جي جوابداري
اسانجي ڪچڙن ڪلهن تي ئي رهي. اسين به ستو هار
ڀاسڻ ڪاڻ هرگز تيار نه هئاسين؛ سو خيال جي رفتار
تيز ٿيڻ لڳي ۽ جهٽ تجويز سجهي آئي. ڪرتار ڪي
موڪليم خالقڏنه هال ۾. اُتي شام جو شري ستيه-مورتيءَ جو
ڀاشڻ هو. ڇيومانس ته اُتي وڃي ڪرمچارين دوارا

ڏين ٿي نه!! اسين به عزت جا ڪوڏيا، بي معنا ه
ڪين ٿي چاهيوسين، سو سندن ڏنت پڻ تي پئي اعت
ڪيوسين. پر اسانجي هٺي ايڪ ڪيڏي وڌائون. وق
ويو وهامندو ۽ معزز مهمان جي مدرا واپس موٽڻ ج
نوبت پڻ اچي سهڙي! آخر ته تي مون رستم سڌوا، س
ڪانگريس جي نيتا، کي دڙڪو ڏنو ته ”جيڪڏهن اوه
اچا به سٺيه - موتي صاحب سان ڪاليج ۾ اچڻ جو ذ
نتا ڪيو ته آءُ زوريءَ ساڻس ڳالهائي قصو طيءِ ڪندس.
اٿي مڙس پئو، مگر عادت جي مجبوريءَ سبب ور
به قصو ٽارڻ جو يتن ڪيائين. مون به ڏنو ته هاڻ ڪاف
دير ٿي چڪي هئي، ۽ وڌيڪ ويرم وجهڻ واجب نه هئي
تنهنڪري جڏهن شري سٺيه - موتي ٽپال ڪاتي جي ملاز
سان گڏجي ٻاهر نڪتو ته مون به ڏانهنس وک وڌائي. اِ
سڌوا صاحب ڏنو ته هاڻ ته پٽ ٿي وانڪي ٿئي، تڏه
چيائينس ته ”ڪاليج وارن جي اوهانجي پاڻ ٻڌڻ ت
ڏاڍي مرضي آهي“ پر وري به ڏاهپ ڪان ٻاز نه آي
پنيان ڏنگ ضرور لاڳو ڪيائين، ”پر هاڻ ته وقت تنگ
آهي، سپاڻي ٻارهين بجي گاڏيءَ رستي روانا ٿي ويندا.
مڪاني ڪانگريس عهديدارن جي اها قوم جي اڳوانن ک
پنهنجي خانگي ملڪيت ڪري ڄاڻڻ جي ڌرت ڪا
مونکي سخت نفرت هئي ۽ انوقت پڻ اها نفرت منهنجي
منهن مان چٽي ظاهر ٿي ٿي. شاباس هجي شري ست .
موريءَ کي، جنهن سڌوا صاحب کي سندس لاڳو ڪي

# ١٣- ڇهرين آگسٽ

ڇهرين آگسٽ ١٩٣٦ع، ڇنڇر جو ڏينهن هو. ڪاليج
ر شاگرد ساڄهر ٿي اچي سهڙيا هئا. اڄ لوڪمانيه تلڪ
جي ورسي هئي؛ پر ڪاليج ڪليل ٿي هو. جنهن سڄڻ
سانڪي سوراجيه جي سڪي پياري، تنهنجو قدر اهو ٿيو
هو جو سندس ورسي ملهائڻ جي ماڳهن، انهيءَ ڏينهن
سورڳو ڪاليج به ڪليل رکيو ويو هو! وديارٿين ۾ انهيءَ
ڪارڻ سخت تاءُ هو. انهيءَ سبب ٿي وايومنڊل ۾ هل
هلاچو، چڪنارڻ، جوش ۽ شور پيدا هو. پر سڀاويڪ
سوال ٿي اٿيو ته جيڪڏهن شاگردن کي پنهنجو نيتا
پترو پيارو هو، ته هو اڄ ڪاليج ۾ آيا ٿي ڇو هئا!!
شاگردن جي سفارش پرنسيپال صاحب کي هن باري ۾ ڏنو
ه هو؛ پر هن صاحب به چار ڳالهيون اهڙيون سڻايون، جو هو
جواب ٿي موٽي آيا. اڄ بمبئي جو گورنر، لارڊ براهورن
ڪاليج ۾ پڌارڻو هو. مهمان لکي ته آءٌ اڄ نڪران ٿو
پر ٻهينءَ اچي اوهان وٽ نڪاءُ ڪندس، ته اُن کي
ٿين ته ڪين ڇئبو ته اڄ نه اڄ، چاڪاڻ ته اسانکي اڄ
رس آهي!! اينڊڙ سڄڻ جو سواگت ضرور ٿي ڪبو،
انهيءَ ۾ اسانجو ٿي شان هو!!! ڇا سوتنتر انگلنڊ
جي باشندي کي اها سڌ ڪانه هئي ته اڄ لوڪمانيه
تلڪ جي ورسي آهي؟ پوءِ هو اڄ ڇو ڪاليج ڏسڻ
چي رهيو هو؟ ڀيو ڏڻ ڪين ٿي سمجهيس؛ ڪين اسانجي

ڪاليج ۾ ڀاشڻ جي پڌرائي ڪراءِ. مان وري رامي
۾ آيس، جتي ڪانفرنس وارن جو وندر جو پروگرام چالو ه
پروگرام جي چارج ۾ شري آسانند مامتورا هو؛ اُن س
ڳالهه ڪيم، ۽ هن رڃ مٿس هڪدم آواز- ٺهلاءُ رستـ
ڪاليج ۾ ڀاشڻ جو سيٺي کي عمدو اطلاع ڏنو.

ٻئي ڏينهن سهي سنڌري ڪاليج ۾ وقتائتو اچـ
وارد ٿيس ته پرنسيپال صاحب مونکان اڳ هال ٻاهر
بيٺو هو. پيءُ کي منهن ڏيڻ خاطر وڏيڪ ڪرسيون
اچي سهڙيون هيون. ڀاشڻ ۾ ڀاڳي ڪن پندرهن منٽ
جي دير مس هئي؛ مگر هڪ شاگرد به ڪٿي نظر ڪ
ٿي آيو!! پرنسيپال صاحب مونڏانهن معنيٰ ڀريل نظر
سان نهاريو ۽ منهنجن چشمن واجب وندي ڏني
اک چنب ۾ الائي خلق ڪٿان اچي پرڳهٽ ٿي جو سن
مورتي صاحب جي اچڻ تائين هال ۾ ٻج چٽڻ جيتري
ته جاءِ نه رهي! واه جو ڀاشڻ ڪيائين. سنڌس جاءِ و
ٿي ٽاڙين جو ٺهڪو ڳچ دير تائين هليو؛ پر سيٺي ڪا
وڌيڪ خوش مان ۽ ڪرتار هئاسين- ڪچڙن ۾ نه
ماڀون؛ جو چندوءَ ۽ رستم جي رنڊڪن وجهندي به آخ
ڪاليج جو شان قائم رکڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئاسين!!

چانئجي ويو. اسانجو ڪاڌي-پوش پروفيسر ڪيولراماڻي، ڪپتان جي فوجي پوشاڪ ۾، ڪڙو ٿي بيٺو. گورنر صاحب جي پڌارڻ تي هن ڪاليجي ڪڪن جي فوجي جٿي (U.T.C.) جي صدارت ڪندي، مهمان کي فوجي سلامي ڏني ۽ سندس جوڳو سواگت ڪيو. بلين!! ڪهڙي نه پوري ٻول ۽ ڍنگ سان سلامي ٿي!! گوري ۽ ڀوري جي وچ ۾ ڪو ٻه تفاوت نه رهيو!! پوءِ ته اسانجو پرنسيپال پوڻاڻي، معزز مهمان کي اندر وٺي آيو. ڇا اسانجي پرنسيپال جي ڳهي، ڇا ڪڙائي! انگلنڊ جي گوري صاحب سان ائين وڪ ڪٽندو آيو جڻ ته گورنر پاڻ هو!!

جڏهن گورنر صاحب اسانجي ڪلاس وٽان لانگهائو ٿيو ته پرنسيپال صاحب کان پڇيائين ته ”ساموهون جاءِ تي هيترا جهنڊا ڇو جهلي رهيا آهن؟“ جنهن تي پرنسيپال صاحب اُنجي ڪيس واجب ورندي ڏني ۽ مهمان کي حقيقت کان واقف ڪيو. آزاد انگريز، غلام ڀارت جي نوجوانن جو حوصلو ڏسي، حد پرسن ٿيو. پنهنجي پل پل ۾ محسوس ڪيائين، ۽ پرنسيپال صاحب کي چوندو ويو ته سڀاڻي تي ڪاليج بند رکي، تلڪ مهراج جي ورسي خوب ڌوم ڌام سان ۽ ضرور منائجو.

ٻرندڙ ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ لاءِ جاٽي ٻڇهي اهو ڏينهن
ڳوليو هئائين!! گهڻي سوچ ويچار بعد سيٺيءَ شاگرد
فيصلو ڪيو ته ڪاليج جو شان به بلند ڪبو، ۽ سوتنتر
جي صاحب جي عزت به برقرار رکبي.

ڪاليج ته اڄ ٻنهي ٻهڪي اٿيو هو. ٻوڙهو ٻڍڙو به اڄ
پئي چلڪيو چمڪيو! حق تي سنڌيءَ واري چيو آهي
ته ”پوڙهو اُٺ به ڪنوات لهي“. ٻه هوءَ سامهون مينارا
هاسٽل ته نس پس نئورني ٺهجي چڪي هئي؛ هر ڪنهن
دري دروازي، ڪانڃي ڪوچي مان جهنڊيون ۽ جهنڊ
سس ڪڍيو پئي هوا جي جهوٽن ۾ جهوُليا. سوتنترتا جي
منتر کين مست ڪري ڇڏيو هو. هونءَ ته ڪاليجي
ڪڪا ڪانگريسي جهنڊن تي ايترا پئسا خرچڻ وار
کين هئا، اڄ الائي ڪيئن آزاديءَ سان ايڏو نينهن
لڳو هون!

وقت ٿيو، گهنڊ لڳو؛ هر ڪو چپ چاپ ڪلاس
پنهنجي جاءِ تي وڃي ويٺو. اسانجو انگريزي جو مول
اَڏياپڪ، پروفيسر ٽي. ايم. آڏواڻي، پرنسپال صاحب
جو ساڄو هٿ، به نئين اُمنگ ۽ حوصلي، چمڪ ۽ ڏمڪ
سان ورانڊي مان لنگهي ويو ته ڏسان ته ”هر هند سڀ ڪ
نيڪ ٺاڪ هو ڪين نه.“

پروفيسر پاڙهڻ شروع ڪيو. پر اسانجو ڌيان اڄ
سمدن پاشڻ ۾ لڳي چو ٿو! اسانجي ساري نظر ته ٻاهر تماشي
۾ ٿي ڪٽل هئي!! انهن ٿي ٻوڪارو وڳو؛ هر هند سدا

ته ڪيس ”مهاشه چندو“ سڏڻ ڪانسواءِ ٻيو چارو ئي نه رهيو.

هميشه موافق جيئن انهيءَ ڏينهن ڪاليج ۾ آياسين ته ڪلاسن جي هٽ - تار لڳي پيئي هئي. ذرا عجب لڳو ته هيئن اوچتو پڙهڻ کي تالي لڳائڻ جي سازش ڇو سٽي وئي هئي. وديارٿي ڪاليج جي ڪشادي ڪمپائونڊ (حاطي) ۾ ٽوليون ٽوليون ڪيو بيٺا هئا. خبر لهڻ خاطر اڳتي وڌياسين. هر هنڌ ساڳي چرچا هئي. ڪنهن ڇوڪر جي ڪنهن نينگر سان ڪا ناسازي ٿي پيئي هئي. نينگر اختياريءَ وارن وٽ دانهين ٿي وئي. پرنسپال آٿت ڏنس ته سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو، پر ڇوڪر پنهنجي ڏرت کين مٽائيءَ پاڇي موافق سندس پيڇو ڪندو آيو. هيءَ ٻچ سهڻ کان ٻاهر هئي. قصو وڌي چڪو هو. اختياريءَ وارن ڪوبه خاطريءَ جهڙو قدم کين کنيو ٿي ڏنو، تنهنڪري وديارٿين ۾ خاص تاءُ هو. هڪ طرف پرنسپال اُسهيو هو ٻئي وشو ودياليه جي بيٺڪ ۾ اهڙو وٺڻ خاطر، ته ٻئي پاسي شاگردن سول نافرماني شروع ڪري ڇڏي هئي. عام ريت وديارٿي البت منجهيل پئي لڳا، ڇاڪاڻ ته تنهن زماني ۾ هيئن نڪڙو ستياگره ڪرڻ جي وات اهڙي عام ڪانه ٿي هئي، جهڙو هينئر ريل ڇيل نالا - ٽوڙ نعرڪ ٿا هلن. جيئن ته پرنسپال ٻاهر هو، تنهنڪري سندس

# ۱۴- مهاشيه چندو

چندوءَ مونسان گڏ مسٽر منگهارام چبلاڻيءَ جي ماڊل هاءِ سڪول ۾ پڙهندو هو. منهنجي ڪلاس ۾ ٻه چندو هوندا هئا. هڪڙو چندو نونڌداس ۽ ٻيو چندو ڪي. ٻئي شڪل جا موچارا هوندا هئا. نونڌداس جو پٽ چندو پڙهڻ ۾ چڱو هو. هو محنتي ۽ اورچ هو. سياڻپ ڪيس پنهنجي هوشياريءَ تي ڪجهه ٻانور هو. هنڪي پنهنجي حوصلي ۽ هستيءَ جو احساس هو، تنهن سبب ئي هو فلڪ سان هلندو هو. قد جو ڇوٽو، پر مغز جو موٽو، چندو نونڌداس مئٽرڪ پاس ڪري، وڌيڪ پڙهڻ جي وسعت نه ساري، وچي نوڪريءَ تي چڙهيو. ٿار ۽ نيپال ڪاٺي ۾ گهڙيو ۽ پنهنجي علميت ۽ عقل انوسار ڪاٺي ۾ چڱو چڙهيو. هينئر خبر ناهي ته ڪٿي آهي. پر مهاشيه چندو ته مان اڄ به سڃاڻان. ممبئيءَ ۾ ڪيس ڳولي لهڻ آسان آهي.

چندو جڏهن سڪول ۾ پڙهندو هو تڏهن سندس ڪا به خوبي يا خاصيت ظاهر نه ٿي. نڪي ڪي وري جڏهن ڪاليج ۾ آيو ته پهرين ٻن سالن ۾ ڪو خاص ٻوٽو ٻاري پائين. پر ٽئين سال ۾ خوب وارو وري ويس ۽ هو ڪن پل ۾ هڪ عام رواجي وديارٿيءَ مان هڪ پلو پلارو اڳوان بڻجي پيو. سندس جيوت جي ڍنگ ڍول ۾ پڻ ڪافي تبديل اچي ويئي. اها چندو ڪاليج ۾ نئي هو

ٿيو آهيان، ته لازم آهي ته ڪجهه جلوو ڏيکاريان." سو ڏينهن رات من چمڻ مسئلي جي حل ڳولهڻ ۾ هڪ ڪري ڇڏيائين. خوب مغز ڊوڙايائين ته، رڳو قصي خاطر خواه نموني نبيرڻ ۾، پر اهڙي ٽور اختيار ڪرڻ ۾ جو ماڻهو ڪيس مڙس ڪري مڃين. اها اُستادي ۽ ڏاهپ، ڪيڏ ۽ چترائي، جا هن چالباز دنيا ۾ گهڻو ڪي ڪتب ٿي اچي، سا ڀاءُ چندوءَ بخوبيءَ ڪتب آندي. ميمبر مقرر ٿيڻ سان ڀاءُ چندوُ بلڪل گمڀير ٿي ويو- ٻين شاگردن کان گهڻو الڳ ۽ دوُر، هميشه ڪنهن ڳوڙهي خيال ۾ غلطان. ويل چيل ڪنهن سان ڪين نظر اچڻ لڳو. سڀ ائين سمجهڻ لڳا ته اڳوان آهي ته چندوُ!! چندوُ ته ڪن سرلا رکندو هو، سو ڏاڍي ويو ته سندس اختيار ڪيل ٽور نيڪ هئي. جڏهن ته ڪاليج جو مسئلو هاڻ وڏي مڪاني ۽ شهري سوال ٿي چڪو هو ۽ ٻيا نگرواسين جو قصي سلجهائڻ ۾ همت پيو، ته ڀاءُ چندوُ هڪ وديارٿي-اڳوان مان بدلجي هڪ ناگرڪ- اڳوان بڻجي پيو، ۽ شهر جي مکيه نيتائن سان پڻ اهڙي ڍنگ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳو، جڻ هوُ پاڻ وديارٿي هو ڪٿي! اُن سان گڏ هوُ شهر جي مکيه سڙڪن جو سير ڪرڻ لڳو. کاڌيءَ جا ڪپڙا، مٿان جواهر صدري، اُن مٿان اوني شال ۽ مٿي تي کاڌي ٽوپي، همت ۾ سهڻي ڳن سان لڪڻ ۽ ٽورو پنيان مولو شريف، شردالو شش، ڪراچيءَ جي گانڌي روڊ تان هر روز شام جو لنگهندا نظر ايندا هئا. هاڻ چندوءَ کي "مهاشيه چندوُ"

واپس موٽڻ تائين ڪو به قدم ڪڍي نٿي سگهيو ۽ هڙتال بنا ڪنهن خاص ڏري ڏڪاءَ جي چالو رهي.

جڏهن ئي پرنسپال واپس وريو، تڏهن ئي اچي اَجگر جي منهن ۾ پيو. پر هوءَ شير مڙس هو، سو دل ڏرو به نه لڏيس، جيتوڻيڪ هاڻ نعرا بلند ٿي ويا هئا ۽ وايومنڊل ۾ ڳرمي ڪافي پيدا ٿي هئي. هڪ ڏينهن ڪاليج جي ڪشادي پڪيل ايوان ۾ ٻه چار جڻا ويٺا هئاسين ته ڪي نوجوان اسان ڏانهن وڌي آيا ۽ مون کي اچي چيائون ته "پرنسپال سان ڳالهين ڪرڻ لاءِ وديارٿين جي هڪ ڪاميٽيءَ جي ضرورت آهي. اسانجي مرضي آهي ته تون ان سفارت سان وڃڻ سويڪار ڪرين." زبان-داني ۽ ڪلڪ-ڪاريءَ سان سڪول واري زماني کان چاهه هوم، پر هيءَ آڇ ڪانه قبوليم، ڇو ته منهنجو گر-- پتا ڪاليج جو اَڌ ياپڪ هو. پاسي ۾ جو چندوُ ويٺو هوم، سو آئلن کي چيم ته مون بدران ڪٽي چندوءَ کي ساڻ ڪريو. هنن منهنجو مان رکي چندوءَ کي اَليڪشن ڪاميٽيءَ ۾ مقرر ڪيو. اِهو چندوءَ لاءِ سونو وجهه هو. منجهس جي اڪل لياقتون هيون، سي نڪري نروار ٿيون. هيلتوڻي سندن آزمائش لاءِ ڪو به موقعو ميسر نه ٿيو هو. جنهن ڪارڻ اهي ڪنهن ڪنڊ پاسيرو پيئون رهيون. پر هاڻ هنن گهر ويٺي آيل نوڪري جو اِنڪار ڪين ڪيو. چندوءَ کي هاڻ انهيءَ اُلڪي اچي ورايو ته "هيل توڻي ته اڻين پٺي ٿڪيو آهيان، هاڻ جو ڪاميٽيءَ جو ميمبر

# ١٥- سونهري شغل

مان اڃا اسڪول ۾ پڙهندو هوس ته اميءَ ڪي اڇي اَرڻ ترڻ ڪنيو ته پٽ جهٽ پرٽايان. هڪڙي ڏينهن گر- برهمڻ اچي ڪنهن ڪارڻ گهر سهڙيو ته سعيو ڪري اُن ڪان منهنجي چٺي واچايائين. ٻانڀڻ ٻيو ڇا ٻڌايس تنهنجي مونکي چٺي يادگيري ڪانهي، باقي هڪ ٻه ڳالهه اڃا دل تي اُڪري پيئي آئم. پهرين ڳالهه جا ٻانڀڻ چٺي، سا اِها ته "امڙ، وهيءَ اَنوسار نينگر شادي ٻه ڪندو." انهيءَ تي امي خاص خوش ڪانه ٿي، جنهن ڪري مهراج ٻيو جملو اَڌ ڳنڍي، ڪاڻ مان ڪسر ڪرڻ جو پتن ڪيو. "پر شادي ڪندي چوڪر گهر ٻارن سان جهنجهي چڙهندو. اوهين هونءَ ته ٻارن جا آهيو سوڪتا، پر هن نينگر مان سب ڪجهه ٿيندو." جيئن ئي انهيءَ تي امڙ جي منهن ۾ ڪجهه سرهائي آئي ته ٻانڀڻ ٻيو ڪجهه ٻڌايو، جنهن تي امي ٻاقي ٻه گد گد ٿي ويئي. چيائين، "ڪڪي ماءُ، تنهنجو نينگر بيشڪ ڀاڳوان ٿو آهي." ٻارن ٻين جي ته مونکي ڪا ٿڪڙ ڪانه هئي، پر پنهنجي ڀاڳ بنسبت برهمڻ جو شبد وچن دل کي جنسي چهٽي ويو-مان بيشڪ ڀاڳو ثابت ٿيو آهيان. اسڪول توڙي ڪاليج ۾ ءُ اُنڪان پوءِ جن ٻه سنستائن سان منهنجو ڪو واسطو پئي رهيو آهي، تن انهيءَ عرصي ۾ اهڙا جشن ملايا آهن يا ٻين سان گڏ انهن ۾ ڀاڳ پئي

سنڌ ڪانسواءِ ٻيو ڪو چاڙهو ڪونہ هوءِ پر اسان دوستن سان چندوُ اهڙو ئي هلندو رهيو جهڙو اڳي. مهاشيہ چندوءَ کي اها وديارٿي عرصي واري اڳواڻي چڱو ڪتب آئي آهي. انهن ئي سندس قدرتي خوبين ۽ خاصيتن کي ظاهر ٿيڻ جو وجهہ ڏنو پيو ۽ سندس حوصلو ۽ آتم وشواس پختو ٿيو. چندوءَ پوءِ بہ پاڻ چڱو موڪيو ۽ دوستن جي اها دعا اٿس تہ اڃا بہ وڌيڪ وڌي ويجهي.

سنه ١٩٣٥ع ۾ انگلنڊ جي بادشاهه ۽ هندستان جي
شهنشاهه جارج پنجين، خيرن سان پنهنجي راڄ جا پنجويهه
سال پورا ڪيا، جنهنجي سڳوري شان ۾ انگريزن ساري
انگريزي سلطنت ۾، جنهن تي اُنهيءَ ٽاڻي سج دائما
روشن هو، "سلور جبلي" ملهائڻ جو اعلان ڪيو. هر هنڌ
جارج پنجين جي جبلي ملهائڻ سان گڏ اهڙن جشنن جي
دنيا ۾ اچي چيڪ چڙهي. اُنهيءَ لهر جو اثر اسانجي
ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج تي به ٿيو. جنوري
١٩٣٧ع ۾ اسانجي ڪاليج وديا ڦهلائڻ جهڙي اَمولڪ
ڪار ۾ جا پنجاهه سڪيارتا سال پورا ٿي ڪيا. تن ڏينهن
اسانجو پرنسيپال هو شاهاڻي صاحب! پرنسيپال شاهاڻي
ٻُڌل ۽ دانا مڙس هو. کيس هر ڪم عمدي ريت اُڪلائڻ
جي طرز هر هميشه ياد هئي. خيال آيس ته ڪاليج جو
سونهري شغل نه رڳو ضرور ملهائجي، پر پڪي سان ۽
اهڙي پيماني تي، جو سڀڪو ڏسي اسانتي رشڪ ڪري!
پنهنجن رفيقن سان ضروري صلاح مصلحت ڪري، جهٽ
جلسي جو خاڪو تيار ڪري ورتائين. اهو خاڪو جلد
ظاهر ڪيو ويو، ۽ سڀ ڪم ٺيڪ ريت راس ڪرڻ لاءِ
ڪاميٽيون مقرر ٿي ويون. جبليءَ جو پروگرام اهڙو ته
عمدو رٿيو ويو، جو شاگردن توڙي پروفيسرن جو اُمنگ
۽ اُتساهه چوٽ چڙهي ويو، ۽ هرڪو جلسي جي تياريءَ ۾
ڪجهه نه ڪجهه ڀاڱو وٺڻ لاءِ منتظر رهيو. جهٽ
ڪاميٽيون پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ جنبي ويون، ۽ ١٧

ورتو آهي، جن مان دل ور ور ڪري بهار پئي ٿي آهي. انهيءَ جو خاص ڪارڻ اهو به آهي جو انهن شغلن ۽ شادمانن ۾ مون به ڪجهه داد حاصل ڪندڙ ٻهرو پئي ورتو آهي. سڪول ۾ ٿي هوس ته ڪراچيءَ ۾ ساري هندستان جي وديا ڪارن جي ساليانءِ بيٺڪ لڳي. انهيءَ عاليشان اجلاس جي سلسلي ۾ هڪ عمدو اتهاسڪ ناٽڪ به سٽيو ويو هو، جنهن لاءِ مون مغلن جي ايامڪاريءَ جو چٽرن سان سينگاريل هڪ سندر نقش تيار ڪري ڏنو. انهيءَ تي اختياري وارن ساراه - پتر سان ٻلاند پري، منهنجو مان مٿي ڪيو. ڪاليج ۾ آيس ته اتجو پنجاهون جنم - ڏن اچي سهڙيو، جو حد ڌام ڌوم سان ملهايو ويو. اُن ۾ به ٻهرو ورتم ۽ لائق انعام جو حقدار بڻيس. انهي ريت ٻين به گهڻن ئي جشنن ۾ شريڪ ٿيڻ جو موقعو مليو اٿم، جن ۾ نصيبن سان مان شان بلند ٿي ٿيندو رهيو اٿم. هڪ اٿم ته پيريءَ سبب جڏهن ڪاليج کان رخصت وٺڻ کان اڳ، اتجي "سلور جبليءَ" ۾ ضرور ڀاڱي وٺندس؛ ۽ باني جي اڪٽيءَ جي سچائيءَ جو آخر توڙي جڳ اڳيان ثبوت رکندي، ڪيس جس جو ڀاڱي بڻائيندس.

پر انهن مڙني جلسن ۾ پنهنجي ڪاليج جي سونهري شغل کان وڌ هڪ شاندار شادمانو مان ڪين سڃاڻان! ماڻهن جا ميڙ ۽ خلق جا ڳاٽا ڳاتا ٻيا پڻ ڏٺا اٿم، جي اُن کان پيماني جي لحاظ کان ڪٿي اڳرا هجن، پر حسب ۽ هيبت ۾ اُن کان بهتر ٻيو نه ٿيو، نه ٿيندو.

سينگاريل سنڌڙين جو مڌر سر ۾ ڳايل هيٺيون گيت هر ڪنهن کي صاف ۽ چٽو ٻڌڻ ۾ آيو:

سنڌ ديش ۾ سنڌ ڪاليج آهه، علم عقل جي ڏيائي،
اخلاقن جي جوت جڳايون، اسين وديا جا جائي؛
ذات پات جا ڀيد مٽائي، ڪريون ايڪتا جاري،
سبق سکي شل يڪمشتيءَ جو، سنڌ هند سڀ ساري،
ڪاليج علمي مات پتا آهه، جبلي جلسو ملهايون،
پنجاهه ورهين لاءِ ڪيائين سيوا، گيت گڏڻ جا ڳايون.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي جوڙيل مٿين گيت ڳائڻ بعد ٻن شاگردن نبي بخش بلوچ ۽ آنند ٻجلاڻيءَ هن موقعي لاءِ خاص تيار ڪيل شعر پڙهيا، جي ٻڌڻ سڀني کي پسند پيا، ۽ جن جو داد هنن لڳاتار تاڙين سان ڪيو. پوءِ پرنسپال ٿڌاڻيءَ پنهنجي تقرير شروع ڪئي. "دوستو، اوهان سڀني کي هتي هن ريت ڪٺو ٿيل ڏسي، مونکي ازحد خوشي ٿي ٿئي..." اهڙو عاليشان ميڙ نظر مان ڪيڏندي ڪنهن کي نه خوشي ٿيندي! جن سڄڻن تي سنڌ کي فخر ۽ ناز هو، سي مڙيئي سنڌ ڪاليج ۾ ئي پڙهيا هئا، ۽ منجهائن ڳچ پنهنجي کهڻي ڪاليج جي سڏ تي هڪدم اچي حاضر ٿيا هئا - ديوان پوجسنگهه ڀهلاجاڻي، ٽرک وڪيل ۽ سنڌ اسيمبليءَ جو پهريون چونڊيل پرڌان؛ مسٽر ڪارڊيرو ڏنويٽر، بمبئي علائقي جو پوسٽ ماسٽر جنرل؛ سر غلام حسين هدايت الله، سنڌ جو ناميارو مکيه وزير؛ ديوان روپچند بيلارام، سنڌ جو

جنوري ١٩٣٧ع کان ڪافي اڳ اهڙا بندوبست ٿي ويا، جو هرڪو خوش ۽ بهار ۾ نظر آيو. هاڻ فقط انهيءَ سڀاڳي ڏينهن جي اچڻ جي دير هئي.

آخر اهو ڏينهن به اچي سهڙيو. ڪاليج جي رسم موافق انهيءَ ڏينهن بند هو. سونهري شغل جي شروعات شام جو ڪاليج جي ڪشادي راند واري ميدان تي تيار ٿيل شاميانن ۾ معزز مهمان جي مهورتي تقرير سان ٿيڻي هئي. سڄو ڏينهن ڦيرن پائڻ ۾ وڃايوسين ته ڪيڏانهن پاڇولا اولهه طرف لڙڻ شروع ڪن ته اسين تماشي ڏسڻ لاءِ تياري ڪريون. انهيءَ ڏينهن هرڪو ٻڙهيل نوجوان ٽوڙي پهرين، ڦٽي ڦوڪارو ڪري، اڇا ڪپڙا اوڍي، اچي ڪاليج جي راند - گهر واري حاطي ۾ سهڙيو. جن کي لکيل نوتا ڪين هئا، سي ٽوري گهٽي تي چرڪ پري پاسيرا ٿي ٿيا، جتي نيڻ ڏنل مهمان بنا اَرچڻ اندر وڃي پنهنجي پنهنجي جاءِ ورتي. هيڏو سارو پنڊال هيو ويو هو، ته به پورو ڪين پيو. جهٽ ۾ چڪار ٿي وئي، ۽ چوگرد ۽ چوطرف ماڻهو اهڙا سٿيا پيا هئا، جو ڪٿي تر ڇنڊڻ جي جاءِ به ڪانه ٿي نظر آئي.

پوري ساڍي ڇهين وڳي پردو کڄيو، ۽ مهورتي ڪارروائي شروع ٿي. انهيءَ ويل لقاءُ ڏسڻ وٽان هو. پردي مٿي ٽيڻ تي ڪني ٿيل اَٿاهه خلق ۾، جا هوند بيا به اهڙا به مهذب والاري وڃي، هڪدم شانتي ڇانئجي وئي. انهيءَ شانتي - مئه واپومنڊل ۾ ڇهن سفيد ساڙهين سان

جو سچ پچ استعمال ڪري ڏنو آهي، سي ساڪ سان ڇٽي سگھن ٿا ته اسانجو اهو انومان ٺيڪ نه آهي. اسين جيڪڏهن جس ۽ سک چاهيون ٿا ته انهن سهڻين صلاحن جي پيروي ڪريون!!" سڀني ائين سمجھيو هو ته ڪليڪٽر صاحب اهي ڪي ڏرپڪ ٻڌائيندو جو حاضرين جا حوصلا خطا ڪري ڇڏيندو، پر هن اعليٰ دماغ عالم عام رواجي ڳالهين جو اهڙي ته شاندار نموني ورنن ڪيو، جو هرڪو انيئي پرڻا ڪري وينو ته جن صلاحن کي فقط واتو ويٺي دهرائيندا آهيون، تنکي يڪبارگيءَ عمل ۾ آڻڻ جي ڪوشش ضرور ڪبي.

هنن تقريرن دوران ڪاليج جي سونهري شغل جو بيشڪ سهڻو آرنڀ ٿيو، پر مهورتي جلسو ائين ختم ڪين ٿيو. هرڪو هاڻ ڪاليج طرف وک کڻڻ لڳو. جڏهن ڪچهري روڊ تان هلندا هلياسين ته عجب نظارو نظر آيو. شام ماڻهن جا ڪاليج کي گهيرو ڪيو بيٺا هئا. سڄو شهر ڄڻ اتي اچي پلٽيو هو. هڪڙو ڪاليج جي عمارت اڳيئي عاليشان، ويتر جو پروفيسر شيخ جي شخصي نظرداريءَ هيٺ ان کي بجلي بتين سان جهنجهيو ۽ سينگاريو ويو هو، ته رات جي سياهيءَ ۾ ان نس پس پرستان جو پسارو ٿي پيش ڪيو. انهن اڪيچار شمعن جي رنگين شعاع ميلن جي مفاصلي تان ماڻهن کي مست ۽ مفتون ٿي ڪيو، ۽ سندن ٽمڪ ٽمڪ ڪين ويجهي ديدار جو نوتو ٿي ڏنو. اهڙي آچ ڪير نه انگيڪار ڪندو! ٻيا ۽ ٻار، زالون

جن ۾ ڊويزنل ڪمشنر، پرنسپال لوبو، خانبهادر نبي بخش، بهاولپور رياست جو وزير، شري ايچ. ڪي ڪرپالاڻي، پهريون سنڌي ڪليڪٽر، جڳ پرسنڌ هوائي - باز آئسپي انجنيئر، مسٽر ڊي. ايف. ڪراڪا، آڪسفورڊ يونين جو پهريون هندستاني صدر، سڳورو جمشيد نسروانجي مهتا- وغيره نالا ڳڻهڻ جوڳا آهن. هتي رڳو ٿورا ئي ڏنا ويا آهن. ڪو به اهڙو شخص نه هو جو ڪراچي ڪاليج ۾ نه پڙهيو هجي. اهڙي ڪا جائي سنڌ ۾ ڪانه رهي هئي، جنهن جا جوان ڪنهن سمي سنڌ ڪاليج ۾ ودّيا جا جاتي نه اچي ٿيا هئا.

پرنسپال صاحب جڏهن ڪاليج جو جنم ڪال جملي- جشن توڻي اُتساهه ڀري نوع ۾ دلڪش نقش چٽيندو هليو، تڏهن هرڪو حاضرين پنهنجي پنهنجي ڪاليجي ايامڪاري جو بهار بيٺو لطف وٺندو رهيو، تانجو تقرير ختم ٿي ٿي وئي، جي ڪٽي هو اُن نشيلي حالت مان واپس آئن. پرنسپال صاحب واه جي تقرير ڪئي! ڇا سنڌس آدرشي ويچار، ڇا سنڌس رسيلي گفتار!! آخر تاڙين جو ڦهڪو پورو ٿيو، ته معزز مهمان شري ايچ. ڪي. ڪرپالاڻيءَ، پهرئين سنڌي ڪليڪٽر، پنهنجو ڀاشڻ شروع ڪيو. هن سليس پر اثرائتن الفاظن ذريعي حاضرين کي ذهن نشين ڪرايو "ته ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ جيڪي صلاحون پرائجن ٿيون، سي هن فريبي دنيا ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ ظاهري طرح ڪارگر نٿيون لڳن، پر جن انهن

نينگرين جي سنڀال لهڻ سٺو ڪم ڪين هو. هونءَ ٻي سنڌي وائي آهي ته ”ڇوڪر ڇتيءَ ذات جا پوُن پوُن ڪن بازار ۾“-؛ ڪهڙي به ٽيينگ جي ٽڪ مان ور لاهڻ ۾ هوند ويرم ڪين ڪن، انهنڪري هن محفل جي موقعي لئي ٻيو نه، ته گهٽ ۾ گهٽ ڪاڏي ڪنائڻ جي ضرور ڪوشش ونن ها! اهڙو انديشو سڀاويڪ هو. پر اهڙي قسم جي ڪار يا ٻي ڪا اُٿو ٿندڙ ڳالهه اصل ڪانه ٿي. اُنسنا شايد ٻڌا هجن، سٺون شايد سٺيون هجن، پر رنگ ۽ رونق منهن اهڙا غالب پئجي ويا ٿي ڏنا، جو ماڻهي مڙس موج ۾ مگهن ۽ مست ٿي ويا، ۽ مستيءَ جا منصوبا ڪين اُنهيءَ ويل سجهيا به ڪين!! هيترن مهمانن جو ڪاني جو پر ٻند ڪرڻ سولو ڪينهي! پر اهو بلڪل آسان ٿي پيو چاڪاڻ ته خوراڪ ڪاميٽيءَ ڪي جنگ جوانن جو سهڪار ۽ ساٿ هو. محفل-خاني کي ٻارهن حصن ۾ ورهايو ويو هو ۽ هر هڪ حصي جي نظرداريءَ لاءِ ٻه پروفيسر ۽ ڇهه شاگرد سهڪاري-شيوڪ طور مقرر ڪيا ويا هئا. انهيءَ ڪانسواءِ ٻور چيڪاني جي نگاهه ۽ اُنيجي ڪم جي اُڪلاءَ ۽ باسڻن برتنن جي جوڳي بندوبست لاءِ جدا ماڻهو رکيا ويا هئا. محفل جي ڪاميابيءَ جو مول ڪارڻ اهو هو جو هر ڪم لائق ۽ خاطرخواهه هٿن کي سونپيو ويو هو.

ڪاني جي مقرر مهل کان گهڻو اڳ شاگردن شاميانن ۾ اچڻ شروع ڪري ڇڏيو. اڄ هر ڪو شاگرد نينگين

۽ مرد، غريب ۽ شاهوڪار، هر ذات ۽ عمر، هر ڪرت ۽ حال جا ماڻهو ٻچڙين جي نماءُ تي ائين ڇڪجي آيا هئا جئن پتنگ روشنيءَ تي. ڪراچيءَ ۾ ههڙي اندر-ٻري ڪير سڃيري!!! ٻٽيءَ جي سينگار سان ٻوڙهو ٻٽر ٻڍا نوجوانيءَ جي هام هڻي رهيو هو، ۽ ڦوهارا ۽ تلاءُ عطر اوس جو هڳاءُ مچايو ٻيٺا هئا. ڪراچي ڪاليج، ڪاڪ واري مومل جي ماڙيءَ کي شهه ڏيئي چڪو هو! مومل فقط ڪي جزوي ميندرا ليٽايا هئا، هت ته هرڪو ميندرو ٿي نظر آيو، جو ههڙي حسن تان قربان ٿي ويو!! هن پرستان جي ڇهڇٽي مڙني کي موهت ڪري ڇڏيو، ۽ جيتوڻيڪ مقرر وقت تي ٻتيون وسايون ۽ ويئون، ته به اُنڪان ڪيتري دير پوءِ توڻي ٻه ماڻهو ڳاهت ٿيا ٻيٺا رهيا ۽ اُنجي اچا توڻي ڇرچا پئي هلي. ڪاليج جي سونهري شغل جي شروعات واه جي ٿي. اُت ڏينهن سانده ٻچلين جو نشو ۽ نما هليو ۽ اُنئي ڏينهن خلق اوتي رهي، ۽ هن دنيا ۾ پرستان جو جيئرو جاڳندو مشاهدو ماڻيندي رهي.

ڪاليج جي سونهري شغل جي سلسلي ۾ مهورتي جلسي ڪانپوءِ مکيه اسم هو شاگردن جي محفل. محفل جي موقعي تي واه جي موج متي! شروع ۾ ائين سمجهيو ويو هو ته هزار ڪن شاگردن جي ڪانئي ۾ ضرور ڪو ڪچرڪلو مچندو. اڳي ڪڏهن به اهڙي محفل نه رٿي ويئي هئي، نه ڪئي ويئي هئي. تنهن ڪانسواءِ نوجوان نينگرن ۽

هو، فقط شاگردن جي وڃڻ جي دير هئي. هين جاءِ ولاري مس، ته ڪانو وائڻ شروع ٿي ويو. شاگردن کي اختياري وارن سمت - رچيون سي ڪين پلٽي ڏنيون، تنهن هوندي به هرڪو چپ چاپ ٿي اٿيو. جيڪي به طعام تيار ڪيا ويا هئا، سي نه فقط لذيذ ثابت ٿيا، پر هرڪنهن کي سڀ ڪجهه جهٽ پٽ ۾ پيڙو تي به نصيب ٿيو. جيڪي به رسوئي - شيوڪ مقرر ڪيا ويا هئا، تن کي جيتوڻيڪ پنهنجي ڪم پوري ڪرڻ لاءِ ٻه ڪ ٻوڙ ۾ ڳچ مٿا ڪوه ڪرڻي پيئي، ته به مرڪ سندن مکڙي تي براجمان رهي. تنهن ڪانسواءِ سيني کي سماءُ پنهنجي چڪر هو ته جن پليٽن ۾ اسين به ڪين طعام پروسجي مليا هئا، سي مڙيئي سندر نينگرين ئي صاف ڪري، منجهن ڪانو پاتو هو. انهيءَ ويچار ته کهڙي نازنين پنهنجن نفيس هٿن سان ناز ۾ هيج مان اهي برتن صفا ڪيا هئا، جن ۾ رسوئي پنهنجي آئي هئي، مهمانن جي من ۾ هڪ انوکو ۽ موهيندڙ لطف لهرايو، جڻ انهن اکڙن نشانن دوارن هوءَ انهن نازنينن جو درشن ڪري رهيا هئا. نه فقط طعام سوادي ۽ نگهبان ناز ۽ انداز پريا هئا، پر چرچي گهڻي جي بازار به گرم مٿي ليڪي هئي، جنهن محفل کي وڌو اوج ڏيارئو. آهستي آهستي ڪانئي جو وارو هلندو هليو، تانجو هرڪو ڪانئي چڙهيو. وقت اهڙو وندر ۾ نبريو جو ڪنهن کي به اها سمڪ نه رهي ته ڪانئي جي محفل ٻڌي کي پنج ڪلاڪ گذري چڪا هئا!

مردبن نهي آيو هو. اڄ جي محفل ۾ به جيڪڏهن هوُ پنهنجو جلوو نه ڏيکارين، ته بيو اهڙو سونو وجهه وري ڪين ملندو به هو ڇا!! دنيا آهي ۾ ٻاهرين ڏيک جي، ٺهڪري شاگردن اهو عقل جو ڪم ڪيو هو جو پاڻ کي ڏاهي سينگاري آيا هئا. شاميانو ۾ گهڙندي هر ڪنهن کي هر طرف چلڪات ۽ چمڪات نظر اچڻ لڳا، جنهن ڪري ڪانئن پاڻ تي صفا وسري ويو- گهر ڇڏڻ ويل آرسيءَ ۾ پنهنجو روشن عڪس ڏسي، انهن ٿي سمجهيو هئائون ته سندن جهڙو مور بيو ڪونه هوندو! پر هوُ بين کي ڏسي دنگ رهجي ويا. ڏسڻ ۽ ڏيکارڻ جي رسم بعد گفتگو جي نوبت آئي. شڪر مالڪ جو، جو اڄ چوڪرين جو ڪامن - روم (Common oom) واري روڏ راڪسڻ واردات ته نازل ڪانه ٿي هئي، جنهن ڪري ٻنا ڪنهن روڪ جي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين ٻنهي پاڻ ۾ دل وندرائي. بندش جي ديوار جي هيٺان اوچتو ڪافور ٿيڻ جو ڪنهن به اجوڳو فائدو ڪين ورتو. ذات پات، ۽ درمي پيد، جنس ۽ طبقي جا نفاق ۽ ننڍ وڏايون وساري، هڪ چشمي جو آب ورتائيندڙ، هڪ جاءِ جا جاني، هڪ ٻئي سان صحبت ۽ سنگت، ڪل ۽ خوشيءَ ۾ انهن جهبي ويا، جو فرشتن به هن محفل جو لقاءُ ڏسي رشڪ ڪاڏو هوندو!!

اوچتو گهنٽ وڳو ۽ هر ڪو جتي ويٺو هو اتيئي ويهو ڪٿي ويهي ويو. ڪانو تيار هو، پليٽن ۾ پرچجي چڪو

ٿي حاضر ٿيس. رانديون چالو ٿيون، پر منهنجو من منجهن
ڪٿان ٿو لڳي! منهنجو سڄو خيال انهيءَ ڏانهن هئي
ڀوڙيو ته آخر آءٌ گورنر صاحب کان اِنعام وٺندس ڪئن!!
ڳچ مدت بعد ميڙ ۾ اوچتو چرپر ٿي، جنهن تي مس
ڪري خوابي دنيا مان هن جهان ڏانهن ڌيان ورايم.
گورنر صاحب اچي ويو هو. ڪجهه مهل کانپوءِ رانديون
ختم ٿيون، ۽ انعامن سان ڀريل ميزون اچي ويون. گورنر
صاحب به هيڏا انعام ڏسي ڏڪي ويو ته آخر انهن کي
وراهڻ ۾ ڪيڏو نه وقت لڳي ويندو! مونکي وري اهو
فڪر ورائي ويو ته متان هُو سڀني کي انعام ڏيڻ کان
انڪار ڪري، ۽ مونکي هھڙي موقعي تي انعام نصيب
نه ٿئي!! پر اسانجو پرنسيپال سياڻو صاحب هو، تنهن
گورنر صاحب کي دلداري ڏني ته سڀني انعامن ڏيڻ ۾
ڪلاڪ کان مٿي وقت ڪين لڳندو. تڏهن صاحب مس
ڪري سنڌرو ٻڌو، ۽ منهنجي پيٽ ۾ ساهه پيو. نصيبن
سان انعامن ڏيڻ جي شروعات ٿي ٿي اسانجن انعامن سان.
هاڻ منهنجو سمورو ڌيان وڃي کتو پڪارجندڙ نالن جهٽڻ
۾. نالا پڪاربا هليا، انعام اُکلندا ويا ۽ منهنجي دل ۾
ڌڪ ڌڪ تيز ٿيندي ويئي. آخر منهنجو نالو پڪاربو
ٻڌم ۽ ڳاٽ اوچو ڪري اٿي وڌڻ لاءِ ڪمر ڪشيم،
پر الائجي ڇو جڻ دل ٻيهجي ويئي! ٻهه، سامهون، مونکي
ٿي عطا ڪرڻ لاءِ هڪ روڪڙن رپين سان ڀريل ملائي
ستين جي سهڻي ڳوٿري گورنر صاحب کي ڏني ويئي؛

سونهري شغل جي سلسلي ۾ ٻيا به گهڻا سنڌ ۾ کيل تماشا ٿيا - سنڌي ۽ انگريزي ناٽڪ، وچتر ڪلائن ۽ وگيان - ورتيءَ جا ونڊر پيا ۽ سڪيا-دائڪ نماءَ، راند يون ۽ ورزشون؛ پر انهن مڙني کان انعامن ۽ آتشبازيءَ سرسيرو رنگ رچايو. انعام ۽ آتشبازيءَ جو جشن سونهري شغل جي آخرين ڏينهن تي رکيو ويو هو. ڪلائن جي نماءَ کولڻ کان اڳ انعام وارن اسمن جو فيصلو ڪيو ويو هو، ۽ مونکي اطلاع موڪليو ويو ته مون جيڪا ”سانجهيءَ ٽاڻي سمنڊ جي نظاري“ واري تصوير نماءَ لاءِ پيش ڪئي هئي، تنهن لاءِ مونکي ٻيو نمبر انعام ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو. اهو انعام مونکي سنڌ جي گورنر صاحب، سر لانسيلاٽ گرهام جي مبارڪ هٿان ني ملڻو هو، جنهن لاءِ مونکي مقرر ڏينهن، وقت ۽ جاءِ تي حاضر رهڻ جو اطلاع ڏنو ويو. انعام جو ٻڌي مان خوشيءَ ۾ نه پيو ماپان! انهيءَ تصوير کينچڻ لاءِ آءٌ شهر جي هڪ ڪنڊ کان سمنڊ جي ڪناري تي ميل پنڌ جا جهاڳ ڏيو هوس، ۽ وقت ۽ جاءِ جاچي، عڪس-چڪٽيءَ جي ماشي کي دٻايو هوم!! هيڏي ڪوشش ۽ ڪشالي بعد به تصوير عمدي نه نڪري ۽ انعام پلئه نه پوي، ته ٻيءَ چٽبو نه جڳه ۾ جس ئي نه رهيو. پر ڪلا جا پارکو اهڙو اڻ رسڪ ٿيڻ ڏين ڇو ٿا! انهيءَ ڪارڻ ئي ته مونتي انعام جي ورکا ٿي هئي ۽ آءٌ انهيءَ تي قوليو نه پيو سمائجان!! مقرر ڏينهن، گهڻو ساجهر، سهڻي سنهري اچي مقرر جاءِ

آهستي ڪري معزز مهمان ٽڙڻ پکڙڻ ۽ گهر طرف وڃڻ
لڳا. اُن رات ڪاليج جو سونهري شغل، سڀني ڏينهن
جي شادماني بعد، پيڪي سان سماپت ٿيو.

آءٌ به، آخر دوستن جي سنگ ۾ گهر موٽيس ۽ گهر
جي ماڻهن پاڻين کي ڪتيل انعام جو ديدار ڪرايم. رقم
جو نه خاص سانگو ڪونه هو ۽ اُنکي خرچڻ ۾ خاص ويرم
پڻ ڪانه لڳي، پر ريشمي ڳوٿري ته سڀني جي دل
سرڪي. خود اُمي به خواهان هئي ته آءٌ اها ڪيس ڏيئي
ڇڏيان ته هوءَ اُن ۾ روزمره جي خرچ پکي جا پئسا رکي؛
پر منهنجي دل نه پاسيو! سوچيم ته جي مان اها ڳوٿري
ڏيئي ڇڏيندس ته ڪتيل انعام جي رهي ڪهڙي نشاني به
هلي ويندي!! تنهنڪري اها ڳوٿري سنڀالي سانڍي
رکي اٿم ۽ اها اڃا سالم آهي. سمجهان ٿو ته جيئن ته هن
سخت زماني ۾ پوين لاءِ ڪجهه پاڇي بچائڻ دشوار آهي،
تنهنڪري سڀني لاءِ اها ريشمي ڳوٿري امداد طور
ڇڏي وڃان!!!

پر مان بت ٽيو بيٺو رهيس. اوڏيءَ مهل اکين اڳيان جڻ آنڌي اچي وئي. پر ويرم وڃائڻ جو وقت ڪو ڪٿي! انهن ئي محسوس ڪيم ته آءٌ پٺيان ڌڪبو، اڳيان وڌي رهيو آهيان. دل هاڻ ڌڙڪ ڪرڻ چالو ڪري ڇڏي، جنهن جو ٻڌڙو آواز مونکي چٽو پئي ٻڌڻ ۾ آيو. آخر وڃي گوري صاحب وٽ پهتس ۽ سندس سڳورن هٿن مان انعام حاصل ڪيم، جنهن لئي ٽاڙين جو ڦهڪو اٿيو، جو مونکي البت جهيڻو ٻڌڻ ۾ آيو. آءٌ انهيءَ نيم - نشي جي حالت ۾ ئي اچي پنهنجي جاءِ تي ويٺس. انعامن جو سلسلو هلندو هليو ۽ پرنسيپال صاحب جي ڪيل قول انوسار پوري ڪلاڪ ۾ پورو ٿيو، جنهن بعد ئي سونهري شغل جو آخرين تماشو ٿيڻو هو.

مڙيل مهمان ۽ شاگرد ٻنهين جي ٻرڻ وسامڻ لئي اڃا عجب ڪائي ئي رهيا هئا ته آتشبازي شروع ٿي وئي. آتش - بازيءَ واه جو رنگ ڪيو ۽ ڇهڇٽو مچايو. رنگ برنگي ۽ وچتر قسمن جو بارود سڙيو ويو. ڏياريءَ ۽ شاهوڪار جي شاديءَ ۽ ٻين اهڙن موقعن تي ڪراچيءَ ۾ آتشبازيءَ جا جهجها لقاءَ ڏٺا هئم، پر ههڙو ۽ ايڏي پيماني تي ٻيو تماشو ڪين سنڀران! نه رڳو بارود جي سامان آڪاس ڏانهن اڏامي چوطرف دور مفاصلي تائين شعاع ٿي ڪيا، پر رات جي سياهيءَ ۾ جڏهن اوچتو اُن مان تڪاءَ ٿي نڪتا ته من موج ۾ جهومي ٿي اٿيو. آتشبازي جو ڇهڇٽو ڪيتري مدت لوڻي متو رهيو. ٽانجهو آهستي

ٺڪ ٺون ٺان جليبي ڪان،
جڏهن مٿو تنهن ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه.

ڪجهه وقت ٺهريو ۽ ڪجهه پارٽ پريم ته ڪنن تي تلڪ مهراج جو نالو آيو. پر انهيءَ ناٽي پروڙي نه سگهيس نه. آخر به اهو پارٽ پوشڪ هٿو ڪير ۽ ڪهڙي شهر جو شڪار ڪيو هئائين، جو گوري گنجي سنڌس شيءِ نانءُ سڪ ۽ شرڌا مان ٿي اچاريو! انگريز بهادر جو جنگ ڪٿي هئي سو حوصلوني وڏي ويو هوس. مڙس همت نه پيو اچي. به به همت ڪنيو پيو اڏامي. لڙائيءَ ويل پارٽواسين سان ڪيل انجام اقرار ٻنهه وسري ويس ۽ هر ڳالهه مان پير ڪيائڻ جي ٻهو ڪري. تلڪ مهراج ڏنو ته شيءِ هٿن مان ٿي وڃي. جي ملڪ کي هن مهل پهري سجاڳ نه ڪبو ته گارءِ ڏاڍي وڌندي. تنهنڪري وِڙ گهوڙو نه بڌائين، اخبارن ڏوارن، تقريرن ذريعي، وٺي ملڪ ۾ ماندائو وڌائين. چي: ”آزادي اسان جو جنمي حق آهي، اهو ڪيئن به حاصل ڪنداسين.“ پارٽ ڏيس به هن للڪار سان ٻهڪي اٿيو. اهي خبرون مون کي پوءِ پيون. شايد اهوئي سبب هو جو هر ڪنهن چگيري گهر ۾ تلڪ مهراج جي فريم ۾ مڙهيل مورتي ڪنهن آپائتي جاءِ تي ٽنگيل هوندي هئي، جنهن کي مٿو ٽيڪي مرد ڪرتي ويندا هئا ۽ زالون هٿ جوڙي آسيس وٺنديون هيون. تنهن زماني ۾ انگريز خلاف ٻڙڪ ٻولڻ هو راهه گناهه جان جوکي ۾ وجهڻ، اهڙي سمي

# ١٦- سانيهر جي درسنيءَ تان

مان جڏهن جنميس تڏهن ڏهل دمام وڳا ڪين نه، تنهنجي مونکي سمڪ ڪانهي؛ باقي تڏهن زماني بارونئي گولن جي مرگهه - رچنا سان ڳگن گونججي اٿيو، تنهن ۾ تر مانڊ به شڪ ڪونهي. انهيءَ ناٽڪي يورپ جا شير، انگريز ۽ جرمن، هڪ ٻئي جي ٻڪ ۾ جڪڙيا پيا هئا. ٻر ٻاهران ئي ظاهر هو ته، اڃا جرمن جو ستارو زور هو، انهيءَ ڪارڻ ئي انگريز ۽ سندن ساٿي، جرمن کي ڊاهڻ خاطر نون شسترن جوڙڻ جي فڪر ۾ ڳيتا پيا هئا. آخر جرمن جي قسمت ڪئي ۽ انگريزن جي جيءُ ئي. ڀارت ۾ به خوشيءَ جي لهر ڇانئجي ويئي. سوپ وارن جنگ جوٽي هئي جهان ۾ جنتا راج قائم ڪرڻ ڪاڻ-ر، تنهن ڪري ڀارتواسين کي اميد هئي ته هيل انگريز ساڻس ضرور سهج ڪندو؛ ٻئي ڪارڻ نه، ته گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ خيال کان ئي سهين ته جنهن ويل جرمن کيس سوگهو ڪري، گهٽو ڏيئي، ختم ڪرڻ جو خيال ڪيو هو، تنهن ناٽڪي سندس حمايتين مان ڀارتي سپاهي ئي هئا جن سر جو سانگو لاهي، سورمتا ۽ سرجوشيءَ سان، کين موت جي چنبي مان آزاد ڪرائي، سوپ جو جهنڊو ڏياريو هو. انهيءَ سبب گڏ گڏ ٿيندي ٻاڙي جا نيڱر پيا جهونگار پيدا هئا:-

بخمل اهڙو لسو ۽ نرم جو ٻلي ڪتي جي کل جي به جاءِ ڪانه هئي! اهڙيون سنهيون شيون ڪيئن ڦٽيون ڪيون!! پر وڏن کي الائي ڇا ٿيو هو جو گانڌي مهراج جي ڇوڻ تي لڳي، ڪتا ڪٽي اوڀا هئانون!!!

پر اهو گانڌي مهراج هو ڪير؟ جيتوڻيڪ ننڍڙو هوس، ته به دل ٿي ته اهو ماڻهو ضرور ڏسجي. اسانجي گهر اڳيان اسپتال واري رستي جي ڇيڙي تي جينين جو مندر هو. هڪ دفعي آواز مان جهٽيم ته گانڌي مهراج انهيءَ مندر ۾ ايندو، ۽ ڀاشڻ ڪندو. مان به دل ٻڌي سويل ئي وڃي مندر ۾ ڪنڊ وٺي ويٺس. جيتوڻيڪ خلق اچي پلٽي، ۽ ٻج ڇڻڻ جي به جاءِ ڪانه رهي، ته به شانتي اهڙي هئي جو سئي ڪرڻ جو آواز به هوند ٻڌڻ ۾ اچي. اهڙي مات سڪول ۾ هيڊماستر جي حاضريءَ ۾ به ڪانه ٿيندي هئي!! ڀاشڻ شروع ٿيو. گهڻو ڪونه سمجهيم، جو اڃا ننڍڙو هوس؛ پر اکر جڻ هردي ۾ لنگهي ٿي ويا. گانڌي مهراج ڳالهايو انئين ٿي، جو هر هڪ جملو هوند هينئين سان هنڊائجي! وايومنڊل ۾ هڪ عجب قسم جو آنند ڇانئجي ويو. تڏهن مس سمجهيم ته گانڌي مهراج ۾ ڪهڙو جادو هو، جو پڙهيل ماڻهن به سندس پوئلڳي ٿي، سهڻا وستر ٽوڪنا ڪري، ٿلها ويس وڳا انگيڪار ڪيا هئا. پر تنهن هوندي به مان پنهنجي بخملي ٽوپي ترڪ ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه هوس. ڪجهه سال گذريا ته هڪ ڏينهن هڪ عجيب اسرار

تلڪ مهراج بيڌڙڪ ڀارت جي آزاديءَ جو ناد وڄائي، ماڻهن کي آگاهه ڪري ۽ اڀاري، ته هوءَ ساڪياڻ ديوتا نه ڄمبو نه ڀيو ڇا! پر اسان اُنهن کي ڪهڙي خبر ته آزادي ڇا، غلامي ڇا!! اسين ته ٻڌن وانگر وڃي تلڪ مهراج جي تصوير کي روزانو مٿو ٽيڪي ايندا هئاسين، ته من کي وڏي هوندي ڄڄ ڪرڻون!!!

ٻاڙي ۾ راند روند ڪرڻ جو ساهس ٿيم، ته ڏسندو هوس، ته صبح جو سويرو يا رات جو خاموشيءَ مهل اسان جي گهر وٽان سفيد لباس اوڍيل مرد ٽوڙي زالون ننڍين ٽولين ۾ ڀڄن ڳائيندا لنگهندا هئا. سندن آواز ۾ رس ۽ پريم ڀريل هو، منجهن جوش ۽ جنبش ڪانه هئي. پر جو ڀڄن هي سمرڻ ڪندا ويندا هئا، سو مون اڳي ڪڏهن ڪين ٻڌو هو. نه ان ۾ رام نام تي آيو، نه ڪرشن پد تي ڳايو، نڪي ڪي گرو-وچن تي دهرايو. چون پيا، ”ست ڪٿيو ري جيڏيون، اڄهو سوراج آيو.“ هي ٽئون سر ڇپانون ٿي ته گانڌي مهراج چالو ڪيو هو. تلڪ مهراج جي چالاڪي تي قوم جي ٻاڳ گانڌي مهراج کي ڀرائي ويئي. هاڻ هڪ نئون دور چالو ٿيو ٿي ڏٺو. ڏسان پيو ته پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو لسا ۽ سهڻا ڪپڙا ترڪ ڪري، کهرا ۽ ٿلها ڪپڙا پيا پائين! دل ۾ پيو چوان ته ماڻهن سان خير ڪونهي؛ هي ڪن ڇا پيا؟ سٺا ڪپڙا لاهي، دونسا پيا پائين. انهن ڏينهن ۾ اسين ڪامورن جا ٻار ڪاري مخمل جي ٽوپي ضرور پائيندا هئاسين.

۾ آيو ته هُو ٻه ائين ئي آڪي رهيا هئا. ”سائمن واپس وڃ.“
ٻيءَ خبر پيئي ته پورن بهشڪار جو اعلان انهيءَ ڏٻري سرير زنده دل گانڌي مهراج ڪيو هو، جنهن جي پيرويءَ انگريز بهادر کي ڏڪاٽي ڇڏيو.

گانڌي مهراج قوم جي اڳوانيءَ جون واڳون ورتيون، ۽ قومي هلچلن جي ڏم چالو ٿي ويئي. ١٩٣٠ع واري هلچل ۾، انگريزن کي پوري پير تي آڻڻ لاءِ، ولائتي ڪپڙي جي بهشڪار ۽ ديسي شين سان سهڪار تي خاص زور ڏنو ويو. هر روز ولائتي ڪپڙن جا ڍير آگ جي حوالي ڪيا ويندا هئا. اهي تماشا ڏسڻ وٽان هئا. هڪ ڏينهن سڪول سامهون اهڙو جشن منائڻ جو پربند ٿيل هو. مونکي به ڪڏ ڪنيو جو وڃي شغل ڏسڻ بيٺس. ڏاڍو مزو لڳو پيو هو. مون به چشن سان پنهنجي نظارو ڏٺو. خبر تان پيئي جو شاهينگه رامڪشن پنيان چال ماري منهنجي مخملي ٽوپي ڪٽي مچ ۾ اڇلائي! واويلا ڪرڻ بيسود هئي. قسم کڻي ڇڏيم ته جيستوڻي ديس آزاد نه ٿيندو تيستوڻي ولائتي مال وري نه واپرائيندس.

هيڏي شور هوندي به انگريز اک نه پٽي. گانڌي مهراج به آهستي ويو ٿي ڀارت جي ڏٻري جسم کي نوبنو ڪندو ۽ منجهس نئون ساه ڦوڪيندو. کاڌي پرچار ۽ ڳوٺاڻن هنرن کي همٿائي، وديشيءَ جو بهشڪار ڪرائي، مهاتما گانڌيءَ ماڻهن جي مالي حالت سڌاري. هاڻ ڀارتواسي ڪجهه ٻُڌ ۾ آيا. سامت جو ساه پٽي هُوَ

ڏنم. هونءَ ته اسان ٻارن کي سا ڪٽڪ پوندي هئي ته اڄ ڪي ٻالا عملدار بندر روڊ تان لنگهڻ وارا آهن ته ساجهڙ ٿي تماشي ڏسڻ خاطر اچي تعليم کاتي جي آفيس جي ٻاهرين ديوار تي جاءِ والاريندا هئاسين. پر هن دفعي خبر نه آهي بنا پٽڪي کنهن جو حڪم نڪتو، جو انهيءَ خبر ٻڌندي ته اڄ ولائت کان آيل گورا، جي پارٽ کي نون سڌارن ڏيڻ جي جاچ پڙتال لاءِ موڪليا ويا هئا، بندر روڊ تان لنگهڻا هئا، ڪوبه ٻار ٻاهر ڪونه نڪتو. نه رڳو اسين ٻارڙا ٻاهر ڪين نڪتاسين، پر وڏا به ڪين ٿي نظر آيا. رستي تي سن سناٽو ڇانيو پيو هو! گاڏيون موٽرون به گم هيون!! اهڙي مهل، جڏهن راڪاس گهمي ويو هو!!! رستي تي ڪو به ڇهچٽو نظر نٿي آيو. فقط پرينءَ پر، سٽار سنيما جي لاڳيتو، ڪيسري اخبار جي آفيس ٻاهران هڪ وڏو جهنڊو بلند هو. اهڙو جهنڊو مون ڪڏهن ڏٺوئي ڪين هو؛ ءِ اهو هو به سڄو ڪاروئي ڪارو! اهو ڪاري جهنڊي سان ڪنهن جو سواگت ٿي رهيو هو؟ پر اسين ٻار ڪٿي ڄاڻ رهون. سو سڀئي اچي ڏٺي پرمڙياسين ءِ واري وٽيءَ تي ليٽيا پائي پئي ڏسوسين ته سڙڪ تي ڇا ٿو وهي واپري. جهٽ موٽر جي پونڪار ماٺ جو جادو ٽوڙيو، پر تنهن هوندي به ڪو بهي بشر نڪري نروار ڪين ٿيو. موٽرون جي قطار ماٺ ۾ ئي لنگهي ويئي. مسافرن جي دل ۾ ڪيڪار جو اُمنگ جم کان اڳ ۾ ئي ڇپيائجي لتاڙجي ويو. حق ٿي سرجان سائمن کي راڄ جو گدڙن اوناٺيندي پڻ انهن سمجهه.

سؤمان جا ڪانگي هاڻ هُو ڪنهن جي وس جا ڪين هئا. هُو وطن تان فدا ٿي ٿيا ۽ جان قربان ڪرڻ کان به ڪين ٿي ڏٺا. گانڌي مهراج مٽيءَ جي ڪيڏوٽن ۾ جڻ فولاد ڀريو ٿي ڏنو. پر انگريز کي شهنشاهي نشي ۾ ڀارتواسي اهڙيءَ اڳيان ناچ نچندڙ پتليون ٿي ڀاسيا. انهيءَ ڪارڻ هن ١٩٤٢ع ۾ قومي اڳوانن کي اوچتو قابو ڪري، قومي هلچل کي ٻوساٽي نگهوسار ڪرڻ ٿي چاهيو. پر هيل هُو ناڪام ثابت ٿيو. جنتا کي آزاديءَ جو اعلان پهچي چڪو هو: ”مري ساهه ڏيندا سين پر ڀارت آزاد ڪندا سين.“ ٻي-اڳوان قوم اٿي کڙي ٿي. سرڪار جون واٽون واهون سڀ بند ڪيون ويون ۽ ڪيترن هنڌ قومي راڄ کڙو ڪيو ويو. شهنشاهيءَ جو تختو هيٺائين ڪيو ويو. تڏهن مس انگريز جا ڪپاٽ کليا. پر هاڻ ورٽو ڪي به ڪين هو. بازي هارجي چڪي هئي. فرنگي بهادر کي جو ڀارتي فوج جي ويساهه تي فخر هو، سو نيتاجي سڀاش ٻوس ڪافور ڪرائي ڇڏيو. رهيل کهيل ٻهري فوج به سندس خلاف بغاوت ۾ اُٿي کڙي ٿي. هاڻ ڪو به حيلو نه رهيو. ڀارت کي آزاد ڪرڻ کانسواءِ ٻيو چاڙهوئي ڪونه هو. هڪ لنگوٽيءَ واري ننگي فقير جادو ڪري ڏيکاريو! جيڪي هزار ورهين ۾ به ڪين ٿي سگهيو هو، سو گانڌي مهراج ٽيهن سالن ۾ ڪري ڏيکاريو!!

آگسٽ ١٩٤٧ع شروع ٿيو ۽ آزادي جو جشن اچي آڳنڌ سهڙيو. پوءِ جيڪي وهيو واپريو آهي، اهو ته ڪنهن کان لڪل ڪينهي.